

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΣΤΙΣ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΠΟΥΔΕΣ**

(MASTER'S IN INTERNATIONAL STUDIES)

ΘΕΜΑ

**Παγκοσμιοποίηση και Έθνος – Κράτος
Ανάλυση της παγκοσμιοποίησης αν αποτελεί συστημικό φαινόμενο και
κατά πόσο ωφελεί το έθνος - κράτος**

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Α. ΛΙΑΜΠΑΣ

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

ΣΚΟΥΛΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

**ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΔΙΕΘΝΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ
ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ "ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ
ΑΝΑΛΥΣΗ"**

«Δηλώνω υπευθύνως ότι όλα τα στοιχεία σε αυτήν την εργασία τα
απέκτησα,
τα επεξεργάστηκα και τα παρουσιάζω σύμφωνα με τους κανόνες και τις
αρχές
της ακαδημαϊκής δεοντολογίας, καθώς και τους νόμους που διέπουν την
έρευνα και την πνευματική ιδιοκτησία. Δηλώνω επίσης υπευθύνως ότι,
όπως
απαιτείται από αυτούς τους κανόνες, αναφέρομαι και παραπέμπω στις πηγές
όλων των στοιχείων που χρησιμοποιώ και τα οποία δεν συνιστούν
πρωτότυπη
δημιουργία μου»

Λιάμπας Νικόλαος

Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγή

Ο καπιταλισμός ως οικονομικό σύστημα

Παγκοσμιοποίηση

Συστημικές προσεγγίσεις

Η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση

Η σοσιαφιλελεύθερη προσέγγιση

Μη συστημικές προσεγγίσεις

Νέο-Μαρξιστικές Προσεγγίσεις

Παγκοσμιοποίηση και Συλλογική Δράση

Παγκοσμιοποίηση και έθνος-κράτος

Συμπεράσματα

Βιβλιογραφία

Εισαγωγή

Στην διπλωματική εργασία με τον τίτλο που αναγράφεται παραπάνω θα γίνει η προσπάθεια να αναδειχτούν οι παράγοντες που συντελούν στην παγκοσμιοποίηση καθώς και η εξέταση και ανάλυσή τους με σκοπό να αποδειχτεί αν η παγκοσμιοποίηση αποτελεί τελικά συστημικό φαινόμενο ή όχι. Επίσης θα αναλυθούν οι πτυχές της παγκοσμιοποίησης οι οποίες επηρεάζουν τη λειτουργία και αν είναι επωφελείς για το εθνικό κράτος. Τα τελευταία χρόνια έχει γίνει μεγάλη συζήτηση για το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης και έχουν εκφραστεί ποικίλες γνώμες για τις διαφορετικές πτυχές της. Το περιεχόμενο και η ερμηνεία που προσδίδεται στην παγκοσμιοποίηση μπορεί να έχουν άμεση σχέση με την πολιτική, την οικονομία, την κοινωνία, τον πολιτισμό, το περιβάλλον, όμως έχει αποδειχτεί αρκετά περίπλοκο να οριστεί σαν έννοια. Η σύγχυση σχετικά με τη φύση της παγκοσμιοποίησης πηγάζει κατά κύριο λόγο από τις αλληλοσυγκρουόμενες απαντήσεις που δίνουν οι διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις στο καθοριστικό ερώτημα αν η παγκοσμιοποίηση είναι φαινόμενο συστημικής φύσης ή όχι. Αν εξετάσουμε την παγκοσμιοποίηση ως ένα συστημικό φαινόμενο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει και ο Τάκης Φωτόπουλος, τότε μιλάμε για μια μη αναστρέψιμη κατάσταση η οποία αντανακλά τις ήδη υπάρχουσες τάσεις του υπάρχοντος οικονομικού συστήματος, δηλαδή ανάπτυξη ή μαρασμός του συστήματος της οικονομίας της αγοράς.¹ Από την άλλη μεριά, αν αναλύσουμε την παγκοσμιοποίηση ως φαινόμενο μη συστημικό, τότε πλέον αναφερόμαστε σε μια αναστρέψιμη εξέλιξη, όπου μέσα από εξωγενείς αλλαγές στην οικονομική πολιτική όπως αναλύει επίσης ο Φωτόπουλος, ακόμα και μέσα στο ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης μπορεί να μετασχηματιστεί ή ακόμη και να αποτραπεί.²

Αυτό που θα επιχειρηθεί παρακάτω λοιπόν είναι η ανάλυση των θεωριών που καθορίζουν τη φύση του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης

---

1 Φωτόπουλος Τ., Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 30.

2 βλ. Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία, οπ. αν. παρ. σ. 31.

μέσα από προσεγγίσεις που την προσδιορίζουν. Μέσα στο πλαίσιο των θεωριών αυτών θα εξεταστούν προσεγγίσεις όπως η νεοφιλελεύθερη, η σοσιαφιλελεύθερη, καθώς και νεομαρξιστικές. Από την ανάλυση αυτή πέρα από τη φύση της παγκοσμιοποίησης θα επιχειρηθεί να εξακριβωθεί ποιος είναι ο αντίκτυπος της στο εθνικό κράτος και αν τελικά υπάρχουν οφέλη από τη διαδικασία αυτή και ποια είναι αυτά.

Είναι τελικά η παγκοσμιοποίηση ευεργετική για όλους καθώς και για το περιβάλλον λόγω της ανάπτυξης του ανταγωνισμού και της βελτίωσης της γνώσης μέσω του συστήματος διάχυσης προς τα κάτω ή του "spillover effect"; Ή μήπως έτσι αυξάνονται οι οικονομικές ανισότητες στην παγκόσμια οικονομία με συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια λίγων; Είναι ωφέλιμο για το εθνικό κράτος μέσα στο ήδη υπάρχον συστημικό πλαίσιο να επιβάλει μορφές διαφορετικής κοινωνικής οργάνωσης; Η παγκοσμιοποίηση είναι αποτέλεσμα τεχνικών ή οικονομικών νόμων, ή αποτελεί προϊόν πολιτικής η οποία εφαρμόζεται από ένα σύνολο φορέων και θεσμών; Αυτά είναι ορισμένα από τα ερωτήματα που θα επιχειρήσει να αναπτύξει η συγκεκριμένη εργασία καθώς και να καταλήξει σε ορισμένα κρίσιμα συμπεράσματα αναφορικά με το ισχύον διεθνές πλαίσιο αλληλεξαρτώμενων διαδικασιών, μέσα στο οποίο διαμορφώνεται και εξελίσσεται το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης .

Ο καπιταλισμός ως οικονομικό σύστημα

Ένα οικονομικό σύστημα μπορεί να χαρακτηριστεί ως το σύνολο των διαφόρων θεσμών, ο συνδυασμός των οποίων παρέχει την οικονομική δομή που με τη σειρά της καθορίζει τη φύση της κοινωνίας. Το οικονομικό σύστημα λοιπόν περιλαμβάνει τις υπηρεσίες, τους τομείς και τους θεσμούς εκείνους που δρώντας συνδυαστικά μέσα σε μια οικονομία παράγουν το οικονομικό αποτέλεσμα το οποίο είναι η παραγωγή και η διανομή του προϊόντος μέσα στην κοινωνία. Περιλαμβάνει τους συντελεστές παραγωγής οι οποίοι αρχικά αποτελούνταν από τη γη και την εργασία και στη συνέχεια και από το κεφάλαιο. Κατά μια βαθύτερη ανάλυση το οικονομικό σύστημα είναι αυτό το οποίο συνδέει την παραγωγή του προϊόντος με τις διάφορες κοινωνικές σχέσεις. Το κατεξοχήν πρόβλημα που κλήθηκε να αντιμετωπίσει το οικονομικό σύστημα ήταν και παραμένει μέχρι και σήμερα με τις ανάλογες τροποποιήσεις του, η ανάγκη κάλυψης των ανθρώπινων αναγκών με τα περιορισμένα παραγωγικά μέσα. Διαχρονικά το πρόβλημα αυτό εμπεριείχε την πρωταρχική ανάγκη της επιβίωσης. Ειδικά στα πρώτα χρόνια της ανθρώπινης ιστορίας η επιβίωση ήταν συνδεδεμένη με την εύρεση τροφής και την προστασία της ανθρώπινης ζωής. Με την εξέλιξη της ανθρωπότητας οι ανάγκες αυτές φυσιολογικά παραμένουν απλά έχουν ενισχυθεί και μετεξελιχθεί με πιο σύνθετο τρόπο. Το πρόβλημα της ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών, θέτοντας θεμελιώδη ερωτήματα όπως το ποιος παράγει τι, το ποιος παίρνει αυτό που παράγεται και με ποιον τρόπο, οδήγησε στην δημιουργία των οικονομικών συστημάτων τα οποία κλήθηκαν να δώσουν απάντηση στα ερωτήματα αυτά. Έτσι κατά τη διάρκεια της ανθρώπινης ιστορίας, διαφορετικά οικονομικά συστήματα έδιναν διαφορετικές απαντήσεις ως προς τα ερωτήματα αυτά, αναφορικά με τις ανάγκες και κυρίως τους στόχους που έθετε διαχρονικά ως επιθυμητούς η κάθε οικονομία. Συστήματα όπως η ανταλλακτική οικονομία (αγαθά και υπηρεσίες ανταλλάσσονταν απευθείας με άλλα προϊόντα και υπηρεσίες),³ η

---

3 O'Sullivan, Arthur; Steven M. Sheffrin, *Economics: Principles in Action* . Pearson Prentice Hall. Pearson Prentice Hall 2003. σ. 243.

σχεδιασμένη οικονομία (όπως ο κρατικός σοσιαλισμός),⁴ η οικονομία της αγοράς (καπιταλισμός) και η μικτή οικονομία (συνδυάζει στοιχεία της οικονομίας της αγοράς με τη σχεδιασμένη),⁵ έδωσαν το καθένα τη δική του απάντηση στις ανάγκες της κοινωνίας που τα χρησιμοποίησε. Τα οικονομικά συστήματα μπορούν να διαιρεθούν σύμφωνα με τον τρόπο κατανομής των οικονομικών εισροών δηλαδή των μέσων παραγωγής καθώς και σύμφωνα με τον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις για την χρήση των συντελεστών αυτών. Μια τέτοιου είδους διάκριση η οποία έχει διαδραματίσει μεγάλη σημασία είναι αυτή μεταξύ του καπιταλισμού (οικονομία της αγοράς) και του σοσιαλισμού (κεντρικά σχεδιαζόμενης οικονομίας).

Σε ένα **σοσιαλιστικό οικονομικό σύστημα**, η παραγωγή συντελείται για να ικανοποιήσει άμεσα την οικονομική ζήτηση παράγοντας αγαθά και υπηρεσίες. Οι αποφάσεις σχετικά με τη χρήση των μέσων παραγωγής προσαρμόζονται για να ικανοποιήσουν την οικονομική ζήτηση, τις επενδύσεις, τον έλεγχο της υπεραξίας και γίνεται μέσω ενός μηχανισμού αποκλειστικής συλλογικής λήψης αποφάσεων. Τα μέσα παραγωγής, είτε ανήκουν στο δημόσιο, είτε ανήκουν κατά κυριότητα στους εργαζομένους συλλογικά. Υπάρχει δηλαδή κοινωνική ιδιοκτησία η οποία μπορεί να αναφέρεται σε κάθε μία ή σε ένα συνδυασμό συνεταιριστικών επιχειρήσεων, κοινής ιδιοκτησίας, άμεσης δημόσιας ιδιοκτησίας ή αυτόνομων κρατικών επιχειρήσεων.⁶

Το οικονομικό σύστημα όμως που κυριάρχησε τους τελευταίους αιώνες και άλλαξε τον κόσμο σε μεγάλο βαθμό είναι το **σύστημα της οικονομία της αγοράς** πάνω στο οποίο αναπτύχθηκε ο **καπιταλισμός**. Το οικονομικό σύστημα της οικονομίας της αγοράς αναφέρεται σε μια οικονομία στην οποία οι αποφάσεις σχετικά με την παραγωγή και την διανομή των αγαθών βασίζονται στην σχέση που υπάρχει μεταξύ προσφοράς και ζήτησης, με τις τιμές των αγαθών και των υπηρεσιών να

---

4 Alec Nove, *Planned Economy*, The New Palgrave: A Dictionary of Economics 1987, τ. 3, σσ. 879–880.

5 Schiller, Bradley, *The Micro Economy Today*, McGraw-Hill/Irwin 2010, σ. 15.

6 O'Hara, Phillip, *Encyclopedia of Political Economy*, Volume 2, Routledge 2003, σ. 71.

διαμορφώνονται σε ένα ελεύθερο πλαίσιο. Ο καπιταλισμός αναφέρεται στο οικονομικό σύστημα στο οποίο τα μέσα παραγωγής είναι σε μεγάλο βαθμό ή εξ' ολοκλήρου ιδιωτικά και διαχειρίζονται με τέτοιο τρόπο ώστε να εξασφαλίζουν μεγαλύτερη συγκέντρωση κεφαλαίου. Στον καπιταλισμό η παραγωγή, η διανομή, το εισόδημα, οι επενδύσεις και οι τιμές προσδιορίζονται και κατευθύνονται από τις δυνάμεις της αγοράς. Η καπιταλιστική εποχή ξεκινάει με την πτώση του φεουδαλισμού,⁷ γύρω στο 1500 μΧ, όταν και εμφανίζεται η καπιταλιστική οργάνωση της εργασίας στην Δ. Ευρώπη. Από τη στιγμή εκείνη η επιρροή του υπήρξε τόσο σημαντική επιφέροντας δραστικές αλλαγές όχι μόνο στην διάρθρωση της οικονομίας αλλά κατ' επέκταση και στις κοινωνικές δομές. Αν και η περίοδος ζωής του είναι σχετικά σύντομη, οι αλλαγές που συντελέστηκαν από τον στενό κύκλο της οικογενειακής ζωής και την πολυπλοκότητα των δομών εξουσίας έως τις τεχνολογικές καινοτομίες και τα καταναλωτικά πρότυπα, είναι πιο βαθιές σε σύγκριση με οποιαδήποτε άλλη περίοδο στο παρελθόν.⁸ Η ανάπτυξη του καπιταλισμού συνέβαλε στο να διαμορφωθούν μεγάλες και σημαντικές κοινωνικές αλλαγές οι οποίες πραγματοποιήθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και περιοχές με τις επιπτώσεις του να μην είναι ίδιες σε κάθε περίπτωση. Αυτό συνέβη διότι ο καπιταλισμός πήρε διάφορες μορφές ιστορικά τόσο ανά χώρα, αλλά και όσον αφορά τη θεσμική και την οικονομική του εφαρμογή. Παρά τις διαφορές αυτές όμως, τα κοινά χαρακτηριστικά όλων των μορφών καπιταλισμού είναι ότι βασίζεται στην παραγωγική διαδικασία που έχει σαν στόχο το κέρδος, την κατανομή των πόρων με βάση τις αρχές της οικονομίας της αγοράς καθώς και το γεγονός ότι χτίζεται πάνω στη διαδικασία της συσσώρευσης κεφαλαίου.

Στην πρώιμη φάση του ο καπιταλισμός εμφανίστηκε με τη μορφή του μερκαντιλισμού ο οποίος αποτέλεσε το δόγμα ότι ο έλεγχος του εξωτερικού

---

7 Φεουδαλισμός: Κοινωνικό και οικονομικό σύστημα το οποίο αναπτύχθηκε στην μεσαιωνική Ευρώπη από τον 9ο έως και τον 15ο αιώνα. Η δομή του βασιζόταν στην εξουσία που πήγαζε από τους κατόχους γης και εκτεινόταν σε αυτούς που παρείχαν την εργασία ή τις υπηρεσίες τους.

8 Bowles S., Edwards R., *Κατανοώντας τον Καπιταλισμό, Ανταγωνισμός Εντολή και Μεταβολή στην Οικονομία των ΗΠΑ*, Gutenberg, Αθήνα 2001, σσ. 21-22.

εμπορίου από την κυβέρνηση αποτελεί προτεραιότητα υψίστης σημασίας για την οικονομία του κράτους, με την επιδίωξη θετικού εμπορικού ισοζυγίου. Ο μερκαντιλισμός κυριάρχησε στη Δυτική σκέψη καθώς και στην οικονομική πολιτική των κρατών της Ευρώπης από τον 16ο έως τον 18ο αιώνα. Ο μερκαντιλισμός αποτέλεσε την αιτία για αρκετές διαμάχες ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη, όπως και το γεγονός ότι προκάλεσε το ξέσπασμα για την αποικιακή επέκταση.⁹ Ο μερκαντιλισμός αναπτύχθηκε σε μια εποχή όπου η ευρωπαϊκή οικονομία βρισκόταν σε μεταβατικό στάδιο. Τα μεμονωμένα φέουδα είχαν αντικατασταθεί από κεντρικά έθνη-κράτη τα οποία βρισκόταν στο επίκεντρο της εξουσίας. Οι τεχνολογικές αλλαγές στον τομέα της ναυτιλίας καθώς και στην ανάπτυξη των αστικών κέντρων οδήγησαν σε ραγδαία αύξηση του διεθνούς εμπορίου.¹⁰ Η πρώτη ολοκληρωμένη και σε μεγάλη κλίμακα προσέγγιση του μερκαντιλισμού ξεκίνησε από την Αγγλία της εποχής της βασίλισσας Ελισάβετ (1558-1603), περίοδο κατά την οποία χρονολογείται και μια από τις πρώτες δηλώσεις αναφορικά με το εμπορικό ισοζύγιο του κράτους από τον Άγγλο διπλωμάτη sir Thomas Smith, ο οποίος αναφέρει χαρακτηριστικά "*Πρέπει να λαμβάνουμε πάντα σοβαρά υπ' όψιν μας ότι δεν θα αγοράζουμε από τους ξένους περισσότερα από όσα τους πουλάμε, γιατί τότε θα φτωχύνουμε τους εαυτούς μας και θα πλουτίσουμε αυτούς*".¹¹ Την περίοδο εκείνη ξεκινάει το στάδιο της εμπορικής επέκτασης και ανάπτυξης του καπιταλισμού με την ίδρυση των Εταιριών των Ανατολικών Ινδιών με πρώτη αυτή της Αγγλίας, όπου το 1600 χορηγήθηκε το βασιλικό δικαίωμα στον George Clifford κόμη του Cumberland ο οποίος μαζί με 215 Ιππότες και Ακόλουθους αποτέλεσαν τον Διοικητή και την Εταιρία Εμπόρων του Λονδίνου που θα πραγματοποιούσε εμπόριο με τις Ανατολικές Ινδίες. Με τον τρόπο αυτό ιδρύθηκε η πρώτη πολυεθνική εταιρία, στην οποία είχε δοθεί το αποκλειστικό δικαίωμα να μονοπωλεί το εμπόριο με όλες τις χώρες που

---

9 Horrocks J.W., *A Short History of Mercantilism*, Methuen and Co. Ltd., London 1925, σσ. 18-29.

10 Landreth H. Collander D., *History of Economic Thought (4th edition)*, Houghton Mifflin, Boston 2002, σ. 43.

11 Braudel F., *The Wheels of Commerce, Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Book Club Associates, London 1979, σ. 204.

βρίσκονταν ανάμεσα στο ακρωτήριο της Καλής Ελπίδας και στα στενά του Μαγγελάνου. Ο sir James Lancaster διοίκησε το πρώτο ταξίδι της Εταιρίας των Ανατολικών Ινδιών το 1601.¹² Την πρώτη αυτή απόπειρα ακολούθησαν και άλλες όπως η Ολλανδική Εταιρία των Ανατολικών Ινδιών (1602), οι οποίες χαρακτηρίζονταν από τις αποικιακές και επεκτατικές τους τάσεις, τροφοδοτούμενες από τα έθνη κράτη. Κατά την περίοδο αυτή, οι έμποροι που δρούσαν στα προηγούμενα στάδια του μερκαντισμού, επένδυσαν τα κεφάλαιά τους στις Εταιρίες των Ανατολικών Ινδιών, αναμένοντας σε αυξημένη επιστροφή των χρημάτων τους.¹³ Ο μερκαντισμός είχε ως βάση του το δόγμα ότι το διεθνές εμπόριο μπορεί να αποτελέσει την καλύτερη λύση για την οικονομία των κρατών. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Thomas Mun, ένας από τους πρωτοπόρους του κινήματος του μερκαντισμού, *"τα μέσα για να αυξήσουμε τον πλούτο (στο κράτος) είναι μέσα από το εξωτερικό εμπόριο, όπου θα πρέπει πάντα να προσέχουμε αυτόν τον κανόνα: να πουλάμε περισσότερα σε ξένους σε ένα χρόνο από αυτά που θα καταναλώσουμε από αυτούς σε αξία."*¹⁴ Μια άλλη σημαντική αλλαγή ήταν η εισαγωγή του διπλογραφικού λογιστικού συστήματος και σύγχρονη λογιστική, η οποία έκανε εξαιρετικά σαφείς τις εισροές και τις εκροές στο εμπόριο, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στο στενότερο έλεγχο του εμπορικού ισοζυγίου.¹⁵ Επιπλέον, όπως αναλύει ο Galbraith, η ανακάλυψη νέων αγορών, όπως και νέων πηγών πρώτων υλών, ώθησε το εξωτερικό εμπόριο σε ασύλληπτα για άλλες εποχές επίπεδα, συμπαρασύροντας την μεγάλη ανοδική κίνηση των τιμών καθώς και τον όγκο της ίδιας της εμπορικής δραστηριότητας.¹⁶ Τα παραπάνω στοιχεία μας δείχνουν ότι κύριο χαρακτηριστικό της πολιτικής του μερκαντισμού αποτέλεσε η ιδέα της επιβολής μέτρων για την αποθάρρυνση της εισαγωγής ξένων προϊόντων με την επιβολή υψηλών δασμών, ιδιαίτερα στα βιομηχανικά προϊόντα.

---

12 Gardner B., *The East India Company: a History*. McCall Publishing Company 1972.

13 Banaji J., *Islam, the Mediterranean and the rise of capitalism*, *Journal Historical Materialism*, Brill Publishers 2007, σσ. 47-74.

14 Mun T., *England's Treasure by Foreign Trade or the Balance of our Foreign Trade is the for out Treasure*, R. and A. Foulis, Glasgow 1664, σ. 7.

15 Wilson C., *Mercantilism*, Routledge and Kegan Paul, London 1958, σ. 10.

16 Galbraith J.K., *Economics in Perspective: A Critical History*, Houghton Mifflin, Boston 1987, σσ. 33-34.

Επιπλέον, σημαντικό ρόλο έπαιξε η απαγόρευση των εξαγωγών σε χρυσό και ασήμι, ακόμη και για την πραγματοποίηση συναλλαγών, με παράλληλη διατήρηση του εγχώριου χρήματος σε κυκλοφορία. Οι εισαγωγές έπρεπε να περιορίζονται μόνο σε πρώτες ύλες οι οποίες θα μπορούσαν να μετασχηματιστούν από την εγχώρια παραγωγή, με τη συνεχή αναζήτηση ευκαιριών πώλησης του πλεονάσματος σε ξένους με στόχο την πληρωμή σε χρυσό και ασήμι. Βασική επιδίωξη του κάθε κράτους ήταν η μεγιστοποίηση της εγχώριας παραγωγής, με την κάθε ίντσα του εδάφους να χρησιμοποιείται για την γεωργία, την εξόρυξη ή την κατασκευή. Για την αύξηση της παραγωγικής δραστηριότητας δόθηκε μεγάλο βάρος στην έρευνα μέσω άμεσων επιδοτήσεων, ενώ παράλληλα προωθούνταν ο περιορισμός της εγχώριας κατανάλωσης μέσω της μείωσης των μισθών. Για την επίτευξη των αποτελεσμάτων αυτών τα κράτη επιδόθηκαν σε μια σειρά από ενέργειες οι οποίες περιελάμβαναν μεταξύ άλλων την δημιουργία ενός δικτύου από υπεράκτιες αποικίες, στις οποίες απαγορευόταν να εμπορεύονται με άλλες χώρες, καθώς και η μονοπώληση των αγορών με την εγκατάσταση λιμανιών στα οποία τα εμπορικά πλοία ήταν υποχρεωμένα να σταθμεύουν και να παραθέτουν το εμπόρευσμά τους πριν συνεχίσουν την πορεία τους.¹⁷ Σύμφωνα με τον Joseph Schumpeter το δόγμα του μερκαντισμού μπορεί να περιοριστεί σε τρεις άξονες, μονοπώληση των εξαγωγών, έλεγχος του συναλλάγματος, και εμπορικό ισοζύγιο.¹⁸

Αναλύοντας και σχολιάζοντας με βάση την παραπάνω ανάλυση, από θεωρητικής πλευράς, το δόγμα του μερκαντισμού δεν αποτέλεσε ποτέ μια ολοκληρωμένη πρόταση για την ιδανική οικονομία, παρά στόχευε σε συγκεκριμένες πτυχές της οικονομίας του κράτους, κάτι το οποίο αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι η έννοια "μερκαντισμός", αποδόθηκε από τους θεωρητικούς αρκετά αργότερα από τη συγκεκριμένη εποχή που αναπτύχθηκε το κίνημα του μαζικού εξωτερικού εμπορίου. Επίσης υπάρχει έντονη διαφωνία σχετικά με τα αίτια που οδήγησαν τον μερκαντισμό να αποτελέσει την κυρίαρχη ιδεολογία για σχεδόν 250 χρόνια. Υπάρχουν

---

17 Ekelund B.R.Jr., Hébert R.F., *A History of Economic Theory and Method* (4th ed.), Waveland Press, Long Grove, Illinois 1997, σσ. 40-41.

18 Schumpeter J., *History of Economic Analysis*, Allen and Unwin Ltd 1954, σσ. 318-342.

θεωρητικοί όπως ο Jacob Viner οι οποίοι αναγνώρισαν τον μερκαντισμό ως ένα απλό φαινόμενο, κοινό επακόλουθο του συστήματος, με τα ελαττώματά του να μην μπορούν να διαγνωστούν από τους πρωταγωνιστές της εποχής λόγω έλλειψης των κατάλληλων αναλυτικών εργαλείων.¹⁹ Σχολιάζοντας την άποψη του Viner, θα μπορούσε να αναλυθεί ότι ο μερκαντισμός εξελίχθηκε σαν φυσικό φαινόμενο μέσα από την εξελικτική πορεία της οικονομίας της περιόδου εκείνης, κάτι που τον καθιστά φαινόμενο του συστήματος, δηλαδή κάτι αναπόφευκτο και προδιαγεγραμμένο. Σε αντίθεση με την άποψη αυτή, μια δεύτερη σχολή σκέψης που υποστηρίζεται από ακαδημαϊκούς όπως ο Robert B. Ekelund, υποστηρίζει ότι ο μερκαντισμός όχι μόνο δεν ήταν κάτι αναπόφευκτο, αλλά ένα δόγμα κατευθυνόμενο από τα συμφέροντα που εξυπηρετούσε. Πιστεύουν δηλαδή ότι οι πολιτικές αυτού του δόγματος αναπτύχθηκαν και ενισχύθηκαν από τους εμπόρους και τις κυβερνήσεις. Οι έμποροι ωφελήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από τα ισχυρά μονοπώλια, την απαγόρευση στον ξένο ανταγωνισμό καθώς και στο αρκετά φτωχό εργατικό δυναμικό. Οι κυβερνήσεις από την πλευρά τους ωφελήθηκαν κυρίως από την επιβολή υψηλών δασμών στους εμπόρους. Επίσης ένα ακόμη στοιχείο το οποίο επιβεβαιώνει τα ανωτέρω είναι ότι ενώ ιστορικά οι διάφορες ιδέες σχετικά με το οικονομικό σύστημα αναπτύχθηκαν από ακαδημαϊκούς και φιλοσόφους, σχεδόν όλοι οι συγγραφείς των ιδεών του μερκαντισμού ήταν είτε έμποροι, είτε κυβερνητικοί αξιωματούχοι.²⁰ Ο μονεταρισμός μας προσφέρει και μια τρίτη εξήγηση στο φαινόμενο της ανόδου του μερκαντισμού. Τα Ευρωπαϊκά κράτη εξήγαγαν πολύτιμα μέταλλα για να πληρώσουν τα αγαθά που έρχονταν από την Ασία μειώνοντας έτσι την προσφορά χρήματος και κατά συνέπεια ασκούσαν πτωτική επίδραση στις τιμές καθώς και στην οικονομική δραστηριότητα. Η υπόθεση αυτή αποδεικνύεται από την έλλειψη πληθωρισμού στην Αγγλική οικονομία μέχρι και την περίοδο των Ναπολεόντειων πολέμων όταν για πρώτη φορά

---

19 Viner J., *Studies in the Theory of International Trade*, George Allen and Unwin Ltd, London 1974, σσ. 58-60.

20 Niehans J., *A History of Economic Theory, Classic Contributions, 1720-1980*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1990, σ. 19.

τυπώθηκε χρήμα στην οικονομία. Μια τελευταία ανάλυση δείχνει ότι η αυξανόμενη επαγγελματική αντιμετώπιση καθώς και η ένταση της τεχνικής και τεχνολογικής φύσης των πολέμων της εποχής, είχε μετατρέψει την διατήρηση επαρκών αποθεματικών σε χρήμα μια όλο και περισσότερο ακριβή και ανταγωνιστική διαδικασία.

Ο μερκαντιλισμός αναπτύχθηκε σε εποχή μετάβασης της ευρωπαϊκής οικονομίας. Οι τεχνολογικές αλλαγές που ακολούθησαν την εγκατάλειψη του φέουδου και την αντικατάστασή του από κεντρικά σχεδιασμένα έθνη κράτη σαν κέντρα εξουσίας, υπήρξαν ραγδαίες και ιδιαίτερα η ανάπτυξη της ναυτιλίας οδήγησε σε μια σημαντική αύξηση στο διεθνές εμπόριο. Από την ανάπτυξη της ναυτιλίας δεν μπορεί κανείς να αγνοήσει την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου η οποία έφερε στο φως τεράστιες ευκαιρίες που προηγουμένως δεν υπήρχαν. Οι νέες αγορές και οι ανεκμετάλλευτες πηγές πρώτων υλών ώθησαν το διεθνές εμπόριο σε ασύλληπτα επίπεδα.²¹

Πριν τον μερκαντιλισμό η πιο αξιόλογη οικονομική σκέψη προερχόταν από τους θεωρητικούς του μεσαίωνα που ήταν γνωστοί ως σχολαστικοί φιλόσοφοι και οι οποίοι ανέπτυξαν μια μέθοδο κριτικής σκέψης που σαν στόχο είχε να δημιουργήσει ένα οικονομικό σύστημα συμβατό με τα χριστιανικά πρότυπα της ευσέβειας και της δικαιοσύνης.²² Έτσι η οικονομική σκέψη της μεσαιωνικής Ευρώπης επικεντρώθηκε κυρίως στη μικροοικονομία αλλά και στις ανταλλαγές μεταξύ ατόμων. Ο μερκαντιλισμός συνδέθηκε στενά με τις θεωρίες και ιδέες που άρχισαν να αντικαθιστούν τη μεσαιωνική κοσμοθεωρία, σε μια περίοδο όπου υιοθετήθηκε ο πολιτικός ρεαλισμός του Machiavelli καθώς και η υπεροχή του εθνικού συμφέροντος στις διεθνείς σχέσεις. Επιπλέον η σκοτεινή πλευρά της ανθρώπινης φύσης που περιγράφεται στα έργα του Thomas Hobbes²³ σε συνδυασμό με την πουριτανική αντίληψη που επικρατούσε για τον κόσμο, ταίριαζαν απόλυτα με την κεντρική ιδέα του μερκαντιλισμού

---

21 Galbraith, J.K., *Economics in Perspective: A Critical History*, Houghton Mifflin, Boston 1987, σσ.33-34.

22 Marrone S., *Medieval Philosophy in Context*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, σσ. 16-19.

23 Hobbes T., *Leviathan or The Matter Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiastical and Civil*, Andrew Crooke, St. Paul's Churchyard 1651, σσ. 66-73.

όπου το παγκόσμιο εμπόριο έμοιαζε με ένα παιχνίδι μηδενικού αποτελέσματος όπου το κέρδος του ενός μέρους προϋπέθετε απώλεια από το άλλο μέρος, με τα κράτη να επιδίδονται σε έναν ανηλεή ανταγωνισμό με μοναδικό σκοπό την αποκομιδή μεγαλύτερου οφέλους.²⁴ Από την άλλη πλευρά η εγχώρια πολιτική την περίοδο αυτή υπήρξε περισσότερο κατακερματισμένη σε σχέση με την πολιτική εμπορίου, καθώς στα κρατικά επιβαλλόμενα μονοπώλια ήταν συχνά εμφανή τα φαινόμενα της διαφθοράς και της αναποτελεσματικότητας ενώ αναπόφευκτο αποτέλεσμα της επιβολής δασμών και ανώτατων τιμών ήταν η αύξηση της παραοικονομίας. Επίσης μια έννοια πάνω στην οποία υπήρχε ευρεία συμφωνία, ήταν η οικονομική καταπίεση του εργαζόμενου πληθυσμού, οι οποίοι αναγκάζονταν να ζουν στα όρια της επιβίωσης καθώς ο βασικός στόχος ήταν η αύξηση της παραγωγής με κάθε κόστος αδιαφορώντας για την κατανάλωση. Το πλεόνασμα χρημάτων, ο ελεύθερος χρόνος ή η εκπαίδευση των κατώτερων στρωμάτων θεωρούνταν ότι ήταν άσκοπη οπότε και ζημιογόνος για την οικονομία.²⁵ Οι μερκαντιλιστές θεωρούσαν την αύξηση του πληθυσμού ως μορφή πλουτισμού λόγω της δυνατότητας δημιουργίας στρατού μεγαλύτερου μεγέθους καθώς και διεύρυνση των αγορών.

Στα τέλη του 17ου και αρχές του 18ου αιώνα εμφανίστηκε ένα νέο, αντίθετο δόγμα, αυτό των "Φυσιοκρατών", οι οποίοι ονομάστηκαν έτσι από την πίστη τους στην κυρίαρχη φύση, το φυσικό δίκαιο και την πρωταρχική σημασία του γεωργικού τομέα. Με πρώτο τον Francois Quensay και το *Tableau Economique* το 1759 όπου σκοπός του ήταν να παρουσιάσει με τη βοήθεια ορισμένων τύπων τον τρόπο με τον οποίο τα προϊόντα της γεωργίας, η οποία είναι η μοναδική πηγή πλούτου, κατανέμονται μεταξύ των διαφόρων παραγωγικών τάξεων της κοινότητας σε κατάσταση πλήρους ελευθερίας (δηλαδή μεταξύ ιδιοκτητών και καλλιεργητών της γης, καθώς και μεταξύ των μη παραγωγικών τάξεων που αποτελείται από κατασκευαστές και εμπόρους), και να καθορίσει τον τρόπο διανομής στα πλαίσια των κυβερνητικών συστημάτων χωρίς να παραβιάζεται η φυσική

---

24 βλ. *History of Economic Thought (4th edition)*, οπ. αν. παρ. σ. 53.

25 βλ. *A History of Economic Theory and Method (4th ed.)*, οπ. αν. παρ. σ. 46.

τάξη. Όπως προκύπτει από τις θεωρητικές απόψεις του Quesnay το μόνο πράγμα που αξίζει την μέριμνα οικονομολόγων και πολιτικών είναι η αύξηση του καθαρού προϊόντος.²⁶

Η αντικατάσταση των ιδεών του μερκαντισμού όμως πραγματοποιείται ουσιαστικά με την έκδοση του *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* του Adam Smith το 1776, το οποίο κατά ένα μεγάλο μέρος του ασκεί κριτική στο δόγμα του μερκαντισμού για να αποτελέσει με τον τρόπο αυτό τη βάση της κλασικής οικονομίας. Στο βιβλίο αυτό ο Smith επικεντρώνεται στο ρόλο του ατόμου μέσα στην οικονομία φανερώνοντας την πίστη του ότι όταν ο κάθε ιδιώτης επιδιώκει το συμφέρον του, τότε έμμεσα προκρίνει και το συνολικό όφελος της οικονομίας. Ο ανταγωνισμός των ατομικών συμφερόντων μέσα σε μια οικονομία τείνει να την ωφελήσει συνολικά κρατώντας τις τιμές χαμηλά, δημιουργώντας παράλληλα κίνητρα για την παραγωγή διαφορετικών αγαθών και υπηρεσιών. Επιπλέον άσκησε έντονη κριτική σε πολιτικές οι οποίες προωθούσαν την ύπαρξη μονοπωλίων ή την επιβολή δασμών και γενικότερα σε κάθε είδους περιορισμό στην παραγωγική και οικονομική δραστηριότητα, θεωρώντας πως ο πιο αποτελεσματικός ρυθμιστής όλων αυτών των διαδικασιών είναι η αγορά. Κύριο ρόλο στη θεωρία του Adam Smith αποτέλεσε ο παράγοντας "εργασία", γεγονός το οποίο αποδεικνύεται από την πρώτη παράγραφο του Πλούτου των Εθνών: *‘Η εργασία ενός Έθνους αποτελεί την πρωταρχική πηγή εσόδων του, από την οποία προέρχονται όλα τα αναγκαία μέσα διαβίωσης και οι ανέσεις της ζωής που το έθνος αυτό καταναλώνει κάθε χρόνο, και οι οποίες αποτελούν πάντα είτε το άμεσο προϊόν αυτής της εργασίας είτε αυτό που αγοράζεται από άλλα έθνη με αυτό το προϊόν’*.²⁷ Ο Adam Smith δημιούργησε ένα σύστημα το οποίο όσον αφορά το κομμάτι της οικονομίας περιελάμβανε τριών ειδών δραστηριότητες, τη γεωργία, την κατασκευή και το εμπόριο. Στο σύστημα αυτό τις συναλλαγές διευκόλυνε η χρήση του χρήματος και κύριο

---

26 Monroe E., *Early Economic Thought*, Creative Commons non Commercial License, Cambridge 1923, σσ. 336-348.

27 Smith A., *Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, Ελληνικά Γράμματα 2010, σ. 25.

χαρακτηριστικό της παραγωγής αποτελούσε ο καταμερισμός της εργασίας ο οποίος σε συνδυασμό με την ανάλυση των τιμών και την κατανομή των αγαθών καθώς και τη φύση της οικονομικής ανάπτυξης ήταν οι βασικοί άξονες της θεωρίας. Έτσι ξεκινάει η κλασική περίοδος στην οικονομική σκέψη με δύο βασικές αρχές να παραμένουν κοινές σε όλη της τη διάρκεια, η φυσική ελευθερία και η σημασία της οικονομικής ανάπτυξης στην βελτίωση της ανθρώπινης ύπαρξης.²⁸ Η αρχή της φυσικής ελευθερίας ή αλλιώς *laissez-faire* εκφράζει την απουσία πιέσεων στις τιμές, στους μισθούς και στη λειτουργία της αγοράς διαμορφώνοντας ένα οικονομικό περιβάλλον όπου οι συναλλαγές ανάμεσα στα διάφορα μέρη δεν επιβαρύνονται με δασμούς και δεν υποβοηθούνται με κρατικές επιχορηγήσεις ή με τη δημιουργία ισχυρών μονοπωλίων. Η παρέμβαση του κράτους περιορίζεται στην επιβολή ρυθμίσεων οι οποίες προστατεύουν την ιδιοκτησία και προωθούν την ιδιωτική πρωτοβουλία. Έτσι δημιουργείται η ιδέα της ελεύθερης αγοράς όπου οι αποφάσεις που αφορούν την παραγωγή αγαθών, την διανομή τους καθώς και τις επενδύσεις, βασίζονται στο μηχανισμό της προσφοράς και της ζήτησης. Το ίδιο ισχύει και για την διαμόρφωση των τιμών των αγαθών και των υπηρεσιών. Μπορεί στην πραγματικότητα μια τόσο καθαρή μορφή ελεύθερης αγοράς να μην υπήρξε ποτέ, όμως η ιδέα μιας αυτορυθμιζόμενης οικονομίας που λειτουργεί σε ένα σύστημα της οικονομίας της αγοράς, επρόκειτο για κάτι καινούριο στα μέσα του 18ου αιώνα. Η αντίληψη για μια φυσική τάξη στην κοινωνία, η οποία κυριαρχεί πάνω στην έλλειψη οποιασδήποτε μορφής κεντρικού σχεδιασμού, αποτέλεσε την πιο φιλελεύθερη ιδέα που αναπτύχθηκε ποτέ στην ιστορία της οικονομικής σκέψης. Ο Adam Smith με το έργο του πρόβαλε ένα πλαίσιο από ερωτήματα σχετικά με την αύξηση του εισοδήματος, τον καθορισμό της αξίας αλλά και την διανομή των προϊόντων, τα οποία έμελλε να απαντηθούν από τις επόμενες γενιές. Ειδικότερα το ερώτημα για τη σημασία της οικονομικής ανάπτυξης στην βελτίωση της ανθρώπινης ύπαρξης, αποτελεί το σημαντικότερο ζήτημα μέχρι και σήμερα. Στην αναζήτηση αυτή ήρθαν να συμβάλλουν στοχαστές οι οποίοι πρόσθεσαν τις

---

28 βλ. *A History of Economic Theory and Method* (4th ed.), οπ. αν. παρ. σ. 98.

ιδέες τους στη βάση που έχτισε ο Adam Smith για την κλασική οικονομία.

Ο Jeremy Bentham για παράδειγμα, ενώ δεχόταν ότι οι ιδιώτες ενδιαφέρονται για το ατομικό τους συμφέρον, δεν μπορούσε να δεχτεί όμως ότι υπάρχει φυσική τάξη στην κοινωνία προβάλλοντας σαν επιχείρημα την ύπαρξη του εγκλήματος, το οποίο καταπατά το δημόσιο συμφέρον. Θέτει με τον τρόπο αυτό λοιπόν το ζήτημα ότι το συμφέρον του κάθε ιδιώτη θα πρέπει να ταυτίζεται με το δημόσιο συμφέρον κάτι για το οποίο υπεύθυνος είναι ο νομοθέτης για να το διευκρινίσει και μέσω της διαδικασίας ταυτοποίησης των συμφερόντων γεννάται στον Bentham η αρχή της χρησιμότητας. Το δόγμα του ωφελιμισμού όπως ονομάστηκε, θεμελιώνει ότι η ατομική συμπεριφορά έπρεπε να έχει σαν σκοπό την μεγιστοποίηση της ευχαρίστησης για το σύνολο της κοινωνίας.²⁹

Μαζί με το δόγμα του ωφελιμισμού του Bentham, μια ακόμη σημαντική αρχή για την κλασική οικονομία ήταν αυτή της αύξησης του πληθυσμού που ανέπτυξε ο Thomas Malthus. Η θεωρία του Malthus με απλά λόγια περιέγραφε ότι αν ο ανθρώπινος πληθυσμός αφηνόταν να αυξηθεί με ανεξέλεγκτο τρόπο, τότε ο αριθμός των ανθρώπων θα αυξανόταν με ρυθμό μεγαλύτερο από τα αποθέματα τροφής, φτάνοντας σε ένα οριακό σημείο όπου τα αποθέματα αυτά δεν θα επαρκούν για να καλύψουν τις ανάγκες του πληθυσμού, ο οποίος θα οδηγηθεί σε κατάρρευση από φυσικά φαινόμενα όπως ο λοιμός ή οι ασθένειες. Σύμφωνα με τον Malthus η ανθρώπινη κοινωνία δεν θα μπορούσε ποτέ να τελειοποιηθεί γιατί από τη φύση του είναι ένα τεμπέλικο ζώο το οποίο ζει μια ικανοποιητική ζωή όταν η οικογένειά του τρέφεται καλά. Ωστόσο, μόλις αντιληφθεί ότι η ποσότητα τροφής περιορίζεται λόγω της αύξησης του πληθυσμού, τότε επιστρέφει στη σκληρή δουλειά για να ζήσει την οικογένειά του. Η σκληρή αυτή εργασία πιθανότατα οδηγεί σε αύξηση της αγροτικής παραγωγής η οποία θα είναι αρκετή για όλους οπότε ο άνθρωπος επιστρέφει και πάλι στο στάδιο του εφησυχασμού, όπου όλες του οι ανάγκες καλύπτονται. Με τον τρόπο αυτό αρχίζει από την αρχή ένας νέος κύκλος υπερπληθυσμού και έλλειψης τροφής. Με την θεωρία αυτή γίνεται

---

29 Bentham J., *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Clarendon Press, Oxford 1907, σσ 14-18.

και η σύνδεση του πληθυσμού με τους μισθούς και τον πληθωρισμό, ένα σύστημα το οποίο ο Malthus χαρακτήρισε σαν *"βίαιο κύκλο της αύξησης του πληθυσμού και τα αποτελέσματά της"*. Η αύξηση του πληθυσμού οδηγεί στην αύξηση της εργατικής δύναμης που είναι διατεθειμένη να δουλέψει για το τρέχον επίπεδο μισθού, το οποίο τους παρέχει το εισόδημα για την αγορά τροφής για τους ίδιους και τις οικογένειές τους. Αυτό οδηγεί με τη σειρά του σε αύξηση της συνολικής ζήτησης για τροφή η οποία ξεπερνά την προσφερόμενη ποσότητα. Σαν αποτέλεσμα οι τιμές αυξάνονται και υπάρχει πληθωρισμός. Οι πληθωριστικές πιέσεις χειροτερεύουν την οικονομική θέση των φτωχών στρωμάτων της κοινωνίας, αφήνοντας τους πλούσιους ανεπηρέαστους. Οι φτωχότεροι δουλεύουν έτσι περισσότερο για να βελτιώσουν τη θέση τους και σκέφτονται να μειώσουν τον πληθυσμό για να έχουν με τον τρόπο αυτό λιγότερα στόματα να ταΐσουν. Η κατάσταση αυτή όμως διατηρείται μέχρι ο πληθυσμός να εξισωθεί με την παροχή τροφής και πάψει ο πληθωρισμός, όπου μετά από το σημείο αυτό το επίπεδο ζωής αρχίζει και πάλι να αυξάνεται και το ίδιο συμβαίνει και με την πληθυσμιακή άνοδο γεγονός που επιβεβαιώνει τον χαρακτηρισμό του βίαιου κύκλου. Για αρκετό διάστημα η θεωρία του Malthus είχε δώσει την απάντηση σε ένα από τα βασικά ερωτήματα που αντιμετώπιζε η κλασική οικονομική θεωρία, αυτό της προσφοράς εργασίας, με την θεωρία του αναφορικά με τον πληθυσμό να αποτελεί τον κύριο δείκτη καθορισμού των μισθών.

Ένα θέμα το οποίο όμως αποδείχτηκε πιο δύσκολο να αποσαφηνιστεί ήταν η νομισματική θεωρία και ουσιαστικά το ερώτημα αν επηρέαζε και σε ποιο βαθμό το χρήμα την οικονομική δραστηριότητα. Η νομισματική θεωρία περιλάμβανε αρχικά δύο ρεύματα σκέψης. Το πρώτο υποστήριζε ότι το χρήμα αυξάνει το εμπόριο, ένα επιχείρημα το οποίο έδειχνε την επίδραση που είχε το χρήμα στην συνολική παραγωγή και στην εργασία, παραβλέποντας την πιθανή σχέση μεταξύ χρήματος και τιμών. Το δεύτερο ρεύμα ήταν αυτό της ποσοτικής θεωρίας του χρήματος υποστηρίζοντας την επίδραση που είχε το χρήμα στις τιμές. Στην διαμόρφωση της ποσοτικής θεωρίας σημαντικό ρόλο έπαιξαν ο John Locke, ο Richard Cantillon και ο David Hume. Στην ανάλυση που κάνει ο Hume στο *Political Discourses*,

αναφέρει χαρακτηριστικά ότι "το χρήμα δεν είναι τίποτα, παρά η αναπαράσταση της εργασίας και των αγαθών και χρησιμεύουν μόνο σαν μέθοδος εκτίμησής τους. Εκεί όπου το χρήμα βρίσκεται σε μεγαλύτερη αφθονία, απαιτείται μεγαλύτερη ποσότητα για να αντιπροσωπεύσει την ίδια ποσότητα αγαθών.[...] Αν αναλογιστούμε τον αντίκτυπο που έχει μια μεγαλύτερη ποσότητα χρήματος στο βασίλειο, όπου αυξάνονται οι τιμές των προϊόντων και υποχρεώνονται όλοι να πληρώνουν όλοι περισσότερα χρήματα για αυτά που αγοράζουν. Όσον αφορά το εξωτερικό εμπόριο, φαίνεται ότι η μεγαλύτερη ποσότητα του χρήματος είναι μάλλον μειονέκτημα καθώς αυξάνει την τιμή κάθε μορφή εργασίας".³⁰

Μέχρι στιγμής όσον αφορά την καθαρή θεωρία στο επίπεδο της νομισματικής θεωρίας, η βάση της χτίστηκε κυρίως κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Ο 19ος αιώνας είχε λίγα ουσιαστικά να προσθέσει στις τοποθετήσεις των Cantillon και Hume. Κάποιες από τις προσθήκες αυτές έρχεται για να συμπληρώσει ο David Ricardo ο οποίος επιβεβαιώνει την ποσοτική θεωρία του χρήματος³¹ και επιχειρηματολογεί υπέρ της μετατρεψιμότητας του από μεταλλικό σε χάρτινο χρήμα.³² Η ποσότητα του χρήματος αποτελεί μεγάλο κεφάλαιο στα έργα του διατηρώντας την άποψη ότι η μείωση ή η αύξηση στο επίπεδο τιμών διαμορφώνεται από την αλλαγή στην ποσότητα του χρήματος. Επιπλέον στο βιβλίο του *Plan of a National Bank* συνεχίζει την ανάλυση ότι το χρήμα σε χάρτινη μορφή αποτελεί αποτελεσματικό υποκατάστατο του χρήματος σε μεταλλική μορφή καθώς απαιτεί λιγότερους πόρους για τη διατήρησή του. Για να συμβεί αυτό το κράτος θα πρέπει να έχει το μονοπώλιο της έκδοσης του χρήματος σε χάρτινη μορφή και θα μπορεί να τυπώνει νέο χρήμα μόνο στην περίπτωση που εισρεύσουν νέες ποσότητες χρυσού από το εξωτερικό. Πέρα από αυτό όμως, δίνεται στην κεντρική τράπεζα η δυνατότητα να λειτουργεί σε συνθήκες ανοιχτής αγοράς, να μπορεί να αγοράσει δηλαδή κρατικά

---

30 Hume D., *Political Discourses*, The Walter Scott Publishing Co Ltd, New York 2005, σσ 30-31.

31 Ricardo D., *The High Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Bank Notes*, Harding and Wright, London 1810, σσ. 1-4.

32 *The High Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Bank Notes*, οπ. αν. παρ. σσ. 47-52.

χρεόγραφα σε περίπτωση που θέλει να αυξήσει την ποσότητα χρήματος και να τα πουλάει όταν θέλει να τη μειώσει. Οι αγοραπωλησίες αυτές όμως έχουν επίπτωση στη συναλλαγματική ισοτιμία η οποία αντανακλά τη σχέση ανάμεσα στην αξία του χρήματος σε χάρτινη μορφή και σε μεταλλική.³³

Οι ιδέες που αναπτύχθηκαν παραπάνω αποτέλεσαν το περίγραμμα πάνω στο οποίο βασίστηκε η κλασική οικονομική ανάλυση. Το ατομικό συμφέρον αποτέλεσε το σημαντικότερο επιχείρημα στην ανάλυση της οικονομικής δραστηριότητας. Η θεωρία του πληθυσμού η οποία συμμετείχε σαν ενδογενής μεταβλητή στην οικονομική ανάλυση, έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην διαδικασία της διανομής του εισοδήματος και τέλος η ποσοτική θεωρία του χρήματος παρείχε τα εργαλεία για την κατανόηση και επεξήγηση των αλλαγών στο γενικό επίπεδο τιμών. Με μοναδική εξαίρεση την θεωρία περί πληθυσμού, οι υπόλοιπες αναλύσεις αποτελούν μέχρι και σήμερα αναπόσπαστο κομμάτι της οικονομικής σκέψης. Από το 1640 και μετά οι κανονισμοί που περιόριζαν τον ανταγωνισμό είχαν αρχίσει σταδιακά να αποδυναμώνονται καθώς η άσκηση εξουσίας μεταφερόταν από τους μονάρχες στα κοινοβούλια. Η εποχή του *laissez-faire* στη Μ. Βρετανία διήρκεσε μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα. Τα φιλοσοφικά ερωτήματα που τέθηκαν από τον Adam Smith διεύρυναν τους ορίζοντες της σκέψης και παρουσίασαν τα οφέλη ενός συστήματος φυσικής ελευθερίας στην άσκηση της οικονομικής δραστηριότητας. Παρότι πλέον οι εποχές έχουν αλλάξει, πολλά από τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι καπιταλιστικές οικονομίες σήμερα, τα αντιμετώπιζε και η Αγγλία πριν από έναν αιώνα. Δεν αποτελεί λοιπόν έκπληξη αν οι οικονομολόγοι και άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες του σήμερα εξετάζουν την αντιμετώπιση των προβλημάτων του παρελθόντος με τα σύγχρονα αναλυτικά εργαλεία. Οι κλασικοί οικονομολόγοι κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν τις συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης και του ανταγωνισμού στο περιβάλλον της ανοιχτής οικονομίας. Εκεί που η αγορά απέτυχε να επιβάλει το καλύτερο αποτέλεσμα, έρχονταν οι πολιτικές και νομικές παρεμβάσεις για να καλύψουν το κενό αυτό, παρέχοντας κίνητρα για την επίτευξη περισσότερο

---

33 Ricardo D., *For the Establishment of a National Bank*, John Mayer, London 1824.

αποδεκτών κοινωνικών και οικονομικών λύσεων. Η διαφορά που έγκειται ανάμεσα στους οικονομολόγους τότε και τώρα αφορά κυρίως το εύρος και το είδος της παρέμβασης το οποίο θεωρείται αναγκαίο ή βέλτιστο. Τέλος, το όραμα των κλασσικών οικονομολόγων θα μπορούσαμε να το συνοψίσουμε στην παρακάτω συλλογιστική σκέψη, ότι δηλαδή μέσα από την εφαρμογή του καθεστώτος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας οραματιζόνταν ένα νέο εναρμονισμό του ανθρώπου με το περιβάλλον του εναποθέτοντας τις ελπίδες τους στην εκπαίδευση και στη φιλελεύθερη ιδεολογία ότι θα μπορούσαν να λειτουργήσουν σε τέτοιο βαθμό ώστε οι πολίτες να μπορούν εξίσου να μοιράζονται την ελευθερία και την ιδιοκτησία με τον ίδιο τρόπο. Την περίοδο που αναπτύχθηκαν οι ιδέες αυτές, η Βρετανική οικονομία διερχόταν μια φάση μετάλλαξης των δομών της οι οποίες στηριζόμενες σε μια εμπορική βάση, οδηγούνταν στον βιομηχανικό καπιταλισμό.

Το τέλος του 18ου αιώνα σηματοδοτούσε το σημείο κλειδί στην παγκόσμια ιστορία όπου ο Δυτικός Κόσμος του οποίου ηγούνταν η Βρετανία πραγματοποιούσε το μεγάλο μετασχηματισμό ο οποίος έγινε γνωστός σαν Βιομηχανική Επανάσταση. Ο όρος αυτός ο οποίος έγινε ευρύτερα γνωστός από τον Άγγλο ιστορικό Arnold Toynbee,³⁴ αναφέρεται στη διαδικασία μετάβασης από την αγροτική οικονομία στην βιομηχανική παραγωγή. Βασικό στοιχείο που συνετέλεσε στη μετάβαση αυτή αποτέλεσε η σημαντική αύξηση της παραγωγικότητας του αγροτικού τομέα που λειτούργησε σαν προϋπόθεση για την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού. Η Βρετανία ήταν το πρώτο κράτος στο οποίο συντελέστηκε αυτή η μετάβαση κυρίως λόγω του ότι η αγροτική της γη συγκεντρώθηκε σε μεγαλύτερες εκτάσεις, αυξάνοντας με τον τρόπο αυτό την παραγωγικότητα. Οι ιδιοκτήτες γης νοίκιαζαν τα χωράφια τους σε ενοικιαστές – κατόχους κεφαλαίου που χρησιμοποιούσαν την τεχνολογία για μεγιστοποίηση της απόδοσης, οι οποίοι προσλάμβαναν ακτήμονες μισθωτούς εργάτες. Με τον τρόπο αυτό οποιαδήποτε εξέλιξη στην αγροτική τεχνολογία, η ύπαρξη οικονομικών κλίμακας και οι σχέσεις μεταξύ των παραγωγικών τάξεων συνιστούσαν την αύξηση της παραγωγικότητας. Ο σύγχρονος βιομηχανικός

---

34 Toynbee A., *Lectures on the Industrial Revolution in England*, Rivingtons, London 1884.

καπιταλισμός αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα καθώς η βιομηχανοποίηση, η εκμετάλλευση των ορυχείων και η αναβάθμιση των μεταφορών με την ανακάλυψη της ατμομηχανής έφεραν τεράστια αύξηση στον πλούτο ενώ ταυτόχρονα παρείχε τα μέσα για μια άνευ προηγουμένου αύξηση του πληθυσμού. Η Βιομηχανική Επανάσταση επεκτάθηκε με τον τρόπο αυτό σε ολόκληρη τη Δυτική Ευρώπη, τη Βόρεια Αμερική και σταδιακά σε ολόκληρο τον κόσμο. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι Η.Π.Α. και η Γερμανία αρχίζουν να απειλούν την Βρετανική βιομηχανική υπεροχή. Στην Αμερική ο βιομηχανικός καπιταλισμός γίνεται καθολικός μετά και το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου όταν και μειώθηκε αισθητά η πολιτική επιρροή του αγροτικού Νότου, με τις Βόρειες Πολιτείες να κινούνται με ενθουσιασμό στο βιομηχανικό καπιταλιστικό σύστημα, αξιοποιώντας στο έπακρο την αφθονία των φυσικών τους πόρων. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η Γερμανία υστερούσε από τη Βρετανία σε βιομηχανική παραγωγή και μόλις μετά το τέλος του Γαλλο-Πρωσικού πολέμου του 1870-1871 και την ενοποίηση των ανεξάρτητων γερμανικών κρατών υπό την Γερμανική Αυτοκρατορία, αναδείχθηκε ως σημαντικός αντίπαλος. Οι βιομηχανίες τους παρουσίαζαν αρκετά κοινά στοιχεία και ήταν άκρως ανταγωνιστικές μεταξύ τους, όμως αντίθετα οι οικονομίες πολιτικές τους διέφεραν κατά πολύ. Σε αντίθεση με την αφοσίωση της Βρετανίας στο δόγμα του *laissez-faire*, το εθνικιστικό Γερμανικό κράτος καθοδηγούσε τη βιομηχανία. Επίσης οι όροι του καπιταλισμού διέφεραν και σε άλλους δύο τομείς. Η Γερμανία, οι Η.Π.Α. καθώς και άλλες βιομηχανικές χώρες ανέπτυσαν τις βιομηχανίες τους πίσω από προστατευτικούς δασμούς, με τα καρτέλ όχι μόνο να επιτρέπεται η δράση τους αλλά να υποβοηθείται και να στηρίζεται μέσω νομικής προστασίας, ενώ η Βρετανία ακολουθούσε μια πολιτική ελεύθερου εμπορίου. Οι οικονομικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν σε αυτό το διάστημα ξεπέρασαν τις αλλαγές που δημιουργήθηκαν κατά τη διάρκεια των προηγούμενων αιώνων όσον αφορά την οικονομική ανάπτυξη, την τεχνολογική πρόοδο, την ανάπτυξη νέων μορφών βιομηχανίας καθώς και αύξηση του εμπορίου. Η πρόοδος σε όλους τους παραπάνω τομείς σε συνδυασμό με την αύξηση των νέων προϊόντων και την επέκταση και

κατοχύρωση των Αποικιών από τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις Αγγλία, Γερμανία και Γαλλία αναδεικνύει την δυναμική του καπιταλισμού. Μέχρι και το ξέσπασμα του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου ο καπιταλισμός αποτελεί το κυρίαρχο οικονομικό σύστημα το οποίο έχει υιοθετηθεί από όλα τα κράτη του Δυτικού κόσμου. Μπορεί να υπήρχαν διαφορές από κράτος σε κράτος όμως οι κεντρικές ιδέες του καπιταλιστικού συστήματος όπως η συσσώρευση του κεφαλαίου για τη δημιουργία πλούτου, την απεμπλοκή του κράτους από την παραγωγική διαδικασία, την παρουσία του έντονου ανταγωνισμού από τη δημιουργία πολλών επιχειρήσεων καθώς και την ύπαρξη κύκλων οικονομικής δραστηριότητας.³⁵

---

35 Heilbroner, Robert L., *Capitalism*, The New Palgrave Dictionary of Economics, Second Edition, Steven N. Durlauf and Lawrence E. Blume (Eds.). Palgrave Macmillan 2008.

Παγκοσμιοποίηση

Η παγκοσμιοποίηση αν και είναι σχετικά πρόσφατη σαν έννοια, αποτελεί πάντα ένα σημαντικό ζήτημα πάνω στο οποίο έχει γίνει μεγάλη συζήτηση και έχει επιχειρηθεί να εξηγηθεί από πολλούς αναλυτές, όχι μόνο σαν έννοια ή τα αίτια που τη δημιουργούν, αλλά καθώς και τη δυναμική που αποκτά, τις προεκτάσεις της, ποιους τομείς επηρεάζει και με ποιον τρόπο και κυρίως τη μορφή που θα έχει το φαινόμενο αυτό στο μέλλον. Η παγκοσμιοποίηση έχει συνδυαστεί κυρίως με την οικονομική προέκταση του ζητήματος, η οποία αν και η πιο σημαντική, δεν είναι η μόνη, και ειδικότερα σε περιόδους κρίσεων και οικονομικής ύφεσης επανέρχεται εντονότερα στο προσκήνιο. Επειδή όμως υπάρχουν αυτές οι διαφορετικές προσεγγίσεις, το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης αποτελεί μια σύνθετη έννοια στην οποία έχουν προσδώσει κατά καιρούς διάφορες ερμηνείες και ορισμούς. Σε αυτό που φαίνεται ότι συμφωνούν οι περισσότεροι αναλυτές είναι ότι η παγκοσμιοποίηση είναι μια διαδικασία διεθνούς ενοποίησης μέσω της ανταλλαγής και αλληλεξάρτησης εθνικών, κοινωνικών, πολιτιστικών, οικονομικών και τεχνολογικών πόρων. Είναι λοιπόν μια διαδικασία όπου μέσω της ανταλλαγής και της αλληλεξάρτησης των εθνικών ή ακόμα και των τοπικών πόρων προωθείται η ενοποίηση των αγορών, των διαδικασιών, των προϊόντων, των κοινωνιών, των πολιτιστικών συνθηκών μέχρι να φτάσει στην ολοκλήρωση, όπου ο κόσμος θα λειτουργεί σαν ένα ενιαίο σύνολο με όμοια χαρακτηριστικά.

Οι απόψεις σχετικά με το πότε ξεκίνησε η διαδικασία αυτή διαφέρουν με τον όρο "παγκοσμιοποίηση" να χρησιμοποιείται για πρώτη φορά το 1983 από τον Theodore Levitt στο άρθρο του με τίτλο "The globalization of markets".³⁶ Ορισμένοι θεωρούν ότι τα πρώτα σημάδια της διαδικασίας ενοποίησης είχαν δοθεί ακόμη και στην αρχαιότητα δίνοντας σαν παράδειγμα τις εμπορικές σχέσεις που είχαν δημιουργήσει οι Σουμέριοι με

---

³⁶ Levitt T., *The Globalization of Markets*, Harvard Business Review, Μάιος/Ιούνιος 1983, σσ. 99-102.

τον πολιτισμό που είχε αναπτυχθεί στην κοιλάδα του Ινδού το 3000 π.Χ.³⁷ Σχετικά με θεωρήσεις όπως αυτή όμως έχει υποστηριχτεί από αναλυτές όπως ο Conversi, ότι το να τοποθετείται η αρχή της παγκοσμιοποίησης τόσο πίσω χρονικά καθιστά ουσιαστικά την ανάλυση του φαινομένου μη λειτουργική.³⁸ Άλλες θεωρήσεις όπως αυτή του Thomas Friedman, χωρίζει τις φάσεις της παγκοσμιοποίησης σε τρεις περιόδους, η πρώτη από το 1492 έως το 1800, η δεύτερη από το 1800 έως το 2000 και η τρίτη από το 2000 μέχρι σήμερα. Στην ανάλυσή του ο Friedman ξεχωρίζει την κάθε περίοδο ανάλογα με το αντικείμενο το οποίο αντιπροσωπεύει, για παράδειγμα η πρώτη αφορά στην παγκοσμιοποίηση των κρατών, η δεύτερη στην παγκοσμιοποίηση των εταιρειών και η τρίτη στην παγκοσμιοποίηση των ανθρώπων.³⁹ Σύμφωνα όμως με τις περισσότερες αναλύσεις η παγκοσμιοποίηση οριοθετείται από δύο περιόδους, η πρώτη από το 1870 έως το 1914 και η δεύτερη από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η Οικονομική Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών για την Ευρώπη: *"Η παγκοσμιοποίηση είναι ένας γενικός όρος που ήρθε στη μόδα τη δεκαετία του 1980 και τις αρχές της δεκαετίας του 1990 για να περιγράψει αυτό που πολλοί ένιωθαν ως μια πραγματικότητα της εποχής. Αυτή η νέα πραγματικότητα δημιουργήθηκε, όπως έχει εννοηθεί, από την προοδευτική αφαίρεση φραγμών (trade barriers-quotas-tariffs) στο εμπόριο και στις μετακινήσεις των εμπορευμάτων, μέσα από έναν προοδευτικό επαναπροσδιορισμό των εμπορικών συνόρων στην περίοδο από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, από την αναδιοργάνωση (deregulation) των χρηματιστηριακών- χρηματοοικονομικών αγορών τη δεκαετία του 1980, και από μια τεχνολογική επανάσταση που μείωσε δραστικά το κόστος της πρόσβασης σε διεθνείς πληροφορίες και το κόστος των διεθνών επικοινωνιών... (στην πρακτική και σε αντίθεση με ένα προηγούμενο κύμα παγκοσμιοποίησης, που υπήρχε πριν από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο,*

---

37 Andre Gunder Frank, *Reorient: Global Economy in the Asian Age*, U.C. Berkley Press 2008.

38 Conversi D., *The Limits of Cultural Globalization*, Journal of Critical Globalization Studies 3, 2010, σσ. 36-59.

39 Friedman L. T., *"It's a Flat World After All"*, New York Times Magazine, 3 Απριλίου 2005.

μόνο η διεθνής κινητικότητα κεφαλαίου (*capital mobility*) δέχεται γενική υποστήριξη από τις ανεπτυγμένες χώρες με οικονομίες της αγοράς). Συνδυαστικά οι πιέσεις της αυξημένης κινητικότητας κεφαλαίου, της τεχνολογικής προόδου και του έντονου ανταγωνισμού της αγοράς έφεραν τις αγορές πιο κοντά και αύξησαν την αλληλεξάρτηση των εθνικών αγορών".⁴⁰

Αναλύοντας και σχολιάζοντας τα παραπάνω διαπιστώνουμε πως τον 19ο αιώνα, η ανθρωπότητα γινόταν μάρτυρας της έλευσης της παγκοσμιοποίησης στη σύγχρονη μορφή της. Η εκβιομηχάνιση της παραγωγής, δηλαδή ο μετασχηματισμός της κοινωνίας από αγροτική σε βιομηχανική, η οποία συμπεριλαμβάνεται σε μια ευρύτερη διαδικασία εξέλιξης όπου η κοινωνική αλλαγή και η οικονομική ανάπτυξη είναι στενά συνυφασμένες με την καινοτομία στην τεχνολογία και κυρίως στην παραγωγή ενέργειας και στην μεταλλουργία γεγονός που οδήγησε στην μεγάλη αύξηση της παραγωγής κυρίως στον κατασκευαστικό τομέα μειώνοντας το κόστος παραγωγής πολλών αγαθών με την επίτευξη οικονομικών κλίμακας.⁴¹ Η αλματώδης αύξηση των παραγωγικών δυνατοτήτων της κοινωνίας και της οικονομίας σε συνδυασμό με την ραγδαία αύξηση του πληθυσμού η οποία προέβαλε αύξηση στη ζήτηση για αγαθά διαμόρφωσαν την παγκοσμιοποίηση εκείνης της περιόδου σαν το αποτέλεσμα που προέκυψε από τον ιμπεριαλισμό του 19ου αιώνα. Μετά τις κατακτήσεις των Ευρωπαίων σε περιοχές όπως η Ινδία, η υπό- Σαχαρική Αφρική και τα νησιά του Ειρηνικού, περιοχές οι οποίες ενσωματώθηκαν στο παγκόσμιο σύστημα και αποτέλεσαν νέες αγορές και επιπρόσθετους καταναλωτές από τους ήδη υπάρχοντες. Επίσης σαν νέες αγορές ήταν πλούσιες σε πρώτες ύλες οι οποίες παρείχαν στους κατακτητές αφθονία σε πολύτιμους φυσικούς πόρους. Πριν την κυριαρχία του καπιταλισμού, η οικονομική ζωή του κόσμου μπορούσε να διαταραχθεί από φαινόμενα όπως οι κλιματικές αλλαγές, η απόδοση της γης, οι δημογραφικές αλλαγές ή από

---

40 U.N.E.C.E., *Globalization: a European Perspective*, Discussion Paper Series No.2000:1, Geneva 2000. (Απόσπασμα από Μπιτζένης Α., "Παγκοσμιοποίηση, πολυεθνικές, επενδύσεις και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση στο νέο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα", Σταμούλη ΑΕ 2009).

41 Sullivan A., Sheffrin S., *"Economics: Principles in Action"*, Pearson Prentice Hall, New Jersey 2003, σ. 472.

τους πολέμους. Η φάση του βιομηχανικού καπιταλισμού που ακολούθησε τον μερκαντιλισμό, επιτεύχθηκε με κυκλικές αλλαγές με κύριο χαρακτηριστικό τους την περιοδικότητα, δηλαδή η περίοδος της οικονομικής άνθισης και ανάπτυξης ανακόπτονταν από κάποια κρίση και ακολουθούσε η ύφεση. Η κρίση του 19ου αιώνα η οποία προήλθε από συσσωρευμένα αίτια όπως αυτά που αναφέρθηκαν παραπάνω και διήρκεσε από το 1873 έως το 1895 οδήγησε σε αυτό που αρκετοί αναλυτές αποκαλούν δεύτερη περίοδος καπιταλισμού ή η περίοδος του ιμπεριαλισμού. Η περίοδος αυτή μεταξύ των άλλων περιλαμβάνει αλλαγές που αφορούν στην ανάπτυξη ενός δεύτερου κύματος τεχνολογιών στη βιομηχανία και στις κατασκευές, την εδραίωση του εργατικού κινήματος το οποίο κερδίζει αυξανόμενη επιρροή στις βιομηχανικές χώρες, τη μεγαλύτερη συσσώρευση κεφαλαίου καθώς και ένα νέο κύμα επεκτατισμού και αποικιών σε παγκόσμια κλίμακα το οποίο σταδιακά θα οδηγήσει στο διαχωρισμό του κόσμου και τελικά θα επιφέρει τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.⁴²

Ολοκληρώνεται με τον τρόπο αυτό λοιπόν μια πορεία από τον μερκαντιλισμό στον βιομηχανικό καπιταλισμό και από τον ιμπεριαλισμό στη παγκοσμιοποίηση, πίσω από την οποία δρουν οι μεγάλες επιχειρήσεις, οι κάτοχοι του κεφαλαίου και οι μεγάλες εθνικές δυνάμεις. Στην διάρκεια της περιόδου από το 1870 και έπειτα η παγκόσμια οικονομία κινούνταν με ρυθμούς οι οποίοι έμοιαζαν αρκετά με τους σημερινούς με την κινητικότητα των αγαθών, του κεφαλαίου και της εργασίας να αγγίζουν πρωτοφανή για την εποχή επίπεδα. Οι θαλάσσιοι δρόμοι και τα δίκτυα μεταφοράς δεν ήταν ποτέ στο παρελθόν τόσο πολυσύχναστα, καθώς κεφάλαια και μετανάστες ταξίδευαν με κύριο προορισμό τους την άλλη άκρη του Ατλαντικού. Το 1914 λοιπόν μπαίνει ένα τέλος σε όλα αυτά καθώς ο πόλεμος μειώνει δραματικά το διεθνές εμπόριο και τη μετανάστευση βυθίζοντας με τον τρόπο αυτό την παγκοσμιοποίηση. Με το τέλος του πολέμου η προσπάθεια ανασύνταξης της παγκόσμιας οικονομίας βρίσκει το πρώτο εμπόδιο στη μεγάλη κρίση που προήλθε από το οικονομικό κραχ του 1929 και οδήγησε

---

42 Beaud M., *A History of Capitalism 1500-2000*, Monthly Review Press, New York 2001, σ. 135.

σε έναν ακόμη μεγαλύτερο πόλεμο.⁴³

Από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η παγκοσμιοποίηση συντελείται κυρίως στην προσπάθεια απομάκρυνσης των εμποδίων που θέτουν φραγμούς στο εμπόριο. Η προσπάθεια αυτή οδήγησε στο συνέδριο του Bretton Woods, όπου οι κυρίαρχοι πολιτικοί ηγέτες συμφώνησαν σε ένα πλαίσιο λειτουργίας του παγκόσμιου εμπορίου αλλά και του χρηματοπιστωτικού συστήματος ιδρύοντας παράλληλα οργανισμούς οι οποίοι θα ήταν υπεύθυνοι στο να παρακολουθούν τη διαδικασία που θα οδηγούσε στη νέα μορφή παγκοσμιοποίησης του 20ού αιώνα. Έτσι ιδρύθηκαν οργανισμοί όπως η Παγκόσμια Τράπεζα (World Bank), το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (International Monetary Fund) και η GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) όπου η ανάπτυξη της τεχνολογίας με την επίδρασή της στη μείωση του κόστους του εμπορίου οδήγησε σε μια σειρά από συμφωνίες που σαν στόχο είχαν την απομάκρυνση των εμποδίων από το ελεύθερο εμπόριο. Στα πλαίσια της GATT λειτούργησαν διάφοροι γύροι διαπραγματεύσεων γύρω από το εμπόριο με έναν από αυτούς, τον γύρο της Ουρουγουάης (1986-1994), να καθίσταται αρκετά σημαντικός γιατί οδήγησε στη συνθήκη δημιουργίας του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου (World Trade Organization) για να επεμβαίνει και να επιλύει εμπορικές διαφορές και να θέτει μια κοινή πλατφόρμα για το εμπόριο. Παρόμοιες εμπορικές συμφωνίες είτε διμερείς είτε πολυμερείς περιλαμβάνονται στην Ευρωπαϊκή Συνθήκη του Μάαστριχτ και στη NAFTA (North American Free Trade Agreement) θέτοντας πάντα ως κοινό στόχο τη μείωση των δασμών και των εμποδίων στο εμπόριο. Οι διαδικασίες αυτές επιταχύνθηκαν επίσης από την αυξανόμενη επιρροή των πολυεθνικών επιχειρήσεων που είχαν σαν βάση του κυρίως τις ΗΠΑ και την Δυτική Ευρώπη και ξεκινούσαν την επέκτασή τους για να κατακτήσουν τον μεταπολεμικό κόσμο. Οι νέες ανακαλύψεις σε επιστήμη, τεχνολογία και η παγκόσμια ανταλλαγή νέων αγαθών και υπηρεσιών τα οποία προήλθαν κυρίως από το Δυτικό κόσμο, η εξαγωγή κουλτούρας και πολιτισμού από τα

---

43 Ferguson N., *Sinking Globalization*, Council of Foreign Relations 2005.
<http://www.foreignaffairs.com/articles/60622/niall-ferguson/sinking-globalization>,
ανακτήθηκε 10/6/2013.

μέσα μαζικής ενημέρωσης τα οποία είχαν αρχίσει να διαδίδονται σε ολόκληρο τον κόσμο, από το ραδιόφωνο και τον κινηματογράφο μέχρι την τηλεόραση και το διαδίκτυο, καθώς επίσης και η ανάπτυξη και εφαρμογή των δικτύων διεθνών μεταφορών και τηλεπικοινωνιών έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη σύγχρονη παγκοσμιοποίηση. Η πολιτιστική παγκοσμιοποίηση που προωθήθηκε από την ανάπτυξη της τεχνολογίας επικοινωνιών και την παγκόσμια ανάπτυξη των πολυεθνικών επιχειρήσεων με την προώθηση της δυτικής κουλτούρας και του τρόπου ζωής, αρχικά έγινε αντιληπτό και αντιμετωπίστηκε σαν μια διαδικασία ομογενοποίησης. Όμως γρήγορα αναδείχτηκαν κινήματα που διαμαρτύρονταν κατά της παγκοσμιοποίησης και έδιναν έμφαση στη διατήρηση της ατομικότητας, της εθνικής ταυτότητας και της μοναδικότητας.⁴⁴

Από τη δεκαετία του 1990 και μετά η ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιακών δικτύων χαμηλού κόστους και κυρίως η ανάπτυξη του διαδικτύου βοήθησε τους τύπους εργασίας που απαιτούσαν τη χρήση κυρίως ηλεκτρονικού υπολογιστή να γίνουν πιο ευέλικτοι και να μπορούν να μετακινηθούν μειώνοντας με τον τρόπο αυτό το λειτουργικό κόστος για τις επιχειρήσεις από τη μια και για τους ελεύθερους επαγγελματίες από την άλλη.

Όλες αυτές οι όψεις της παγκοσμιοποίησης μπορούν να θεωρηθούν σε σημαντικό βαθμό αλληλένδετες και αλληλεξαρτώμενες αλλά μπορεί να θεωρηθεί ότι αυτή που καθορίζει και συνδέει τις υπόλοιπες μορφές μεταξύ τους είναι η οικονομική παγκοσμιοποίηση. Το γεγονός αυτό είναι φυσικό να συμβαίνει σε ένα περιβάλλον όπου το κυρίαρχο σύστημα είναι η οικονομία της αγοράς και ο κυριότερος συντελεστής του συστήματος είναι η συσσώρευση κεφαλαίου. Επίσης ένας επιπλέον σημαντικός παράγοντας είναι ότι στην οικονομία της αγοράς η οικονομία καθορίζει την πολιτική ενώ αντίθετα στα σοσιαλιστικά καθεστάτα συμβαίνει το αντίθετο. Μπορεί το οικονομικό στοιχείο να είναι το κύριο συστατικό του συστήματος δεν σημαίνει όμως ότι η πολιτική, η τεχνολογία, ο πολιτισμός και η κουλτούρα δεν αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και δεν εξαρτώνται το ένα από το άλλο.

---

44 Osterhammel J., Petersson P.N., *Globalization: A Short History*, Princeton University Press 2005, σ. 8.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Φωτόπουλος, υπάρχει μια διαδικασία μέσα από την οποία η τεχνολογία προωθεί την οικονομική παγκοσμιοποίηση, η οποία στη συνέχεια φροντίζει για τη συνεχή ανάπτυξή της, με την πολιτική να αποτελεί το αναγκαίο συμπλήρωμα της, ενώ η κοινωνική και η πολιτιστική παγκοσμιοποίηση είναι αναπόφευκτες συνέπειες της οικονομικής παγκοσμιοποίησης.⁴⁵

Στο σημείο όμως αυτό και πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση της οικονομικής παγκοσμιοποίησης και στη διάκριση της φύσης του φαινομένου σαν συστημική ή μη συστημική, με βάση τις διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις που υπάρχουν για την παγκοσμιοποίηση, θα ήταν χρήσιμο να περιγράψουμε έναν βασικό διαχωρισμό του όρου "παγκοσμιοποίηση (globalization)" και του όρου "διεθνοποίηση (internationalization)". Η διεθνοποίηση αναφέρεται κυρίως στην αυξημένη σημασία των διεθνών σχέσεων μεταξύ των κρατών, των διεθνών συμφωνιών, των συμμαχιών καθώς και του διεθνούς εμπορίου. Ακόμη και η ετοιμολογία της λέξης (δι-εθνής) σημαίνει μεταξύ κρατών. Η κυρίαρχη μονάδα σε ένα διεθνοποιημένο περιβάλλον παραμένει το κράτος και οδηγείται από τις σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ των κρατών τα οποία είναι και οι ισχυροί παίκτες του συστήματος. Η παγκοσμιοποίηση από την άλλη αναφέρεται σε μια παγκόσμια οικονομική ολοκλήρωση όπου το πλήθος των εθνικών οικονομιών γίνεται μία, μέσω του ελεύθερου εμπορίου, της ελεύθερης κίνησης κεφαλαίου και της ελεύθερης μετακίνησης του ανθρώπινου δυναμικού. Αποσκοπεί δηλαδή στην κατάργηση των εθνικών συνόρων για οικονομικούς σκοπούς. Το διεθνές εμπόριο το οποίο λειτουργεί υπό το συγκριτικό πλεονέκτημα, μετατρέπεται σε διαπεριφερειακό εμπόριο με βάση το απόλυτο πλεονέκτημα. Αυτό δηλαδή που στο διεθνές σύστημα ήταν πλήθος, πλέον γίνεται ένα.⁴⁶ Με βάση την παραπάνω ανάλυση, το σημερινό οικονομικό σύστημα μπορεί να θεωρηθεί περισσότερο σαν διεθνοποιημένο παρά σαν μια παγκόσμια οικονομία. Αυτό συμβαίνει γιατί

---

45 Φωτόπουλος Τ., *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σσ. 24-25.

46 Daly E. H., *Globalization versus Internationalization, Some Implications*, *Ecological Economics* 31, School of Public Affairs, University of Maryland 1999, σσ. 31-32.

ενώ το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα λειτουργεί πολύ διαφορετικά από ότι στον προηγούμενο αιώνα έχοντας γίνει πολλά βήματα προς την κατεύθυνση της απελευθέρωσης των αγορών και στην άρση των εμποδίων της ελεύθερης κυκλοφορίας των παραγωγικών συντελεστών, μέσω των διεθνών συμφωνιών, όμως ακόμη δεν έχει επιτευχθεί η πλήρης και ολοκληρωτική απελευθέρωση και ομογενοποίηση των αγορών ώστε να λειτουργούν κάτω από τους ίδιους κανόνες, χωρίς δασμούς και με ενιαίο φορολογικό σύστημα. Βρισκόμαστε σε ένα σημείο εξέλιξης του συστήματος της οικονομίας της αγοράς το οποίο στοχεύει στη μετάβαση από μια άκρως διεθνοποιημένη οικονομία σε μια παγκόσμια αγορά. Για να ολοκληρωθεί η πορεία προς τη σύγχρονη παγκοσμιοποίηση, με το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, κρίθηκε αναγκαίο να υιοθετηθούν ρυθμίσεις που σαν στόχο είχαν το όσον το δυνατόν ευρύτερο άνοιγμα και απελευθέρωση των αγορών, μέσα από τη δυναμική που είχε αποκτήσει το σύστημα της οικονομίας της αγοράς σε έναν κόσμο ο οποίος έβγαине "τραυματισμένος" μέσα από δύο παγκόσμιους πολέμους. Η ανάπτυξη και επέκταση των πολυεθνικών επιχειρήσεων μέσα στο νέο πολιτικοοικονομικό περιβάλλον που είχε αρχίσει να δημιουργείται με το θεσμοποιημένο άνοιγμα των αγορών, ώστε να τους παρέχεται εύκολα η δυνατότητα να προωθούν τα προϊόντα τους μέσω των θυγατρικών τους στο εξωτερικό, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Επίσης ένα δεύτερο πολύ σημαντικό στοιχείο πέρα από τη διαδικασία ανοίγματος των αγορών, ήταν το γεγονός ότι οι ελεύθερες ροές κεφαλαίου και εμπορευμάτων απαιτούσαν παράλληλη απελευθέρωση όλων των αγορών και κυρίως την αγορά εργασίας αίροντας τους κοινωνικούς ελέγχους που επιβάλλονταν στο παρελθόν για λόγους προστασίας της κοινωνίας από τις πιέσεις της αγοράς. Η νέα πραγματικότητα προϋπέθετε την πλήρη αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων που παρείχε η ανοιχτή αγορά με τον συντελεστή της εργασίας να καθίσταται όσο το δυνατόν περισσότερο ελαστικός με στόχο να μπορεί να προσαρμόζεται εύκολα στις τεχνολογικές εξελίξεις και στις νέες τεχνικές οργάνωσης της παραγωγής.⁴⁷ Όπως χαρακτηριστικά αναλύει ο

---

47 βλ. Φωτόπουλος Γ., *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία*, Ελληνικά

Φωτόπουλος στο βιβλίο Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία, οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις για την απελευθέρωση των αγορών περιελάμβαναν αρχικά τη θέσπιση διεθνών κανονισμών από την GATT και τον WTO, οι οποίοι θα προωθούσαν ένα ελεύθερο πλαίσιο για το διεθνές εμπόριο, μέσω της ελαχιστοποίησης ή ακόμη και της απαγόρευσης των εθνικών κυβερνήσεων των χωρών μελών να επιβάλλουν εμπόδια και περιορισμούς που στόχευαν στην προστασία της εγχώριας παραγωγής και εργασίας. Αντί αυτού λοιπόν θεσμοθετήθηκε η ελαστικοποίηση της αγοράς εργασίας, με σκοπό την ελαχιστοποίηση του κόστους παραγωγής για να οδηγήσει με τη σειρά του αντίστοιχα στην αύξηση του κέρδους από τη διακίνηση των επενδύσεων κεφαλαίου. Ένα πολύ σημαντικό κομμάτι στη διαδικασία των μεταρρυθμίσεων αποτελεί η διαδικασία συρρίκνωσης του δημόσιου τομέα των κρατών με την ιδιωτικοποίηση κρατικών επιχειρήσεων και απελευθέρωση όλων των τομέων οικονομικής δραστηριότητας μιας χώρας με στόχο την αύξηση του ανταγωνισμού μεταξύ των εγχώριων επιχειρήσεων και δίνοντας την δυνατότητα στις πολυεθνικές επιχειρήσεις να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους σε νέους τομείς. Σε μεγάλο βαθμό οι μεταρρυθμίσεις αυτές οι οποίες βασίζονται κυρίως στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο έχουν σαν αποτέλεσμα την άρση ή την απαγκίστρωση της αγοράς, εγχώριας ή παγκόσμιας, από τις διάφορες μορφές κοινωνικού ελέγχου και με την κατ' επέκταση συρρίκνωση του κράτους πρόνοιας, να διευκολυνθεί η επέκταση του ιδιωτικού τομέα στην παροχή κοινωνικών υπηρεσιών, υποκαθιστώντας ή συμπληρώνοντας το κοινωνικό κράτος. Σε συνδυασμό με όλες τις παραπάνω μεταρρυθμίσεις, κύρια επιδίωξη των πολυεθνικών επιχειρήσεων και των ισχυρών οικονομικών ελίτ ήταν και παραμένει πάντα η μείωση των φορολογικών επιβαρύνσεων που υφίστανται οι διεθνείς οικονομικές τους δραστηριότητες.⁴⁸ Αυτό που ονομάζουμε σαν φιλελευθεροποίηση των αγορών έχει σαν στόχο την αφαίρεση της δυνατότητας οικονομικού και θεσμικού ελέγχου της παγκόσμιας οικονομικής δραστηριότητας από το κάθε κράτος μεμονωμένα, και να την αναθέσει σε υπερεθνικούς οργανισμούς όπως ο ΠΟΕ, το ΔΝΤ, η ΕΕ, η

Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 28.

48 βλ. "Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία", οπ. αν. παρ. σ. 29.

ONE, η NAFTA, η MERCOSUR, η ASEAN ή η APEC, ή ακόμη και σε λόμπι που απαρτίζουν οι ισχυρότερες οικονομίες του πλανήτη όπως οι G8 ή G20. Οι πολιτικές αυτές λοιπόν αντανάκλουν τις αλλαγές οι οποίες έχουν επέλθει στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς οι οποίες μπορούν να χαρακτηριστούν ως συστημικές γιατί ακριβώς συντελέστηκαν λόγω της δυναμικής του συστήματος, προήλθαν δηλαδή μέσα από το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και γι' αυτό θεωρούνται και ενδογενείς.

Συστημικές προσεγγίσεις

Η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση

Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη θεωρία που υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση είναι συστημικό φαινόμενο, οι πολιτικές οι οποίες εφαρμόστηκαν από τις οικονομικές ελίτ κατά την διαδικασία του ανοίγματος των αγορών, είναι απλά η επανάληψη μιας διαδικασίας η οποία είχε πραγματοποιηθεί και στις αρχές του 19ου αιώνα για την απελευθέρωση των εθνικών αγορών οι οποίες είχαν αναδυθεί στο τέλος του 18ου αιώνα. Ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια σύγχρονη εκδοχή της κλασικής πολιτικής οικονομίας που αναπτύχθηκε στα κείμενα οικονομολόγων της ελεύθερης αγοράς και κυρίως σε αυτά του Friedrich Hayek και του Milton Friedman. Τα βασικά στοιχεία που συνθέτουν τη θεωρία του νεοφιλελευθερισμού είναι η αγορά και το άτομο, έχοντας ως βασικό στόχο τη μείωση των ορίων του κράτους καθώς υποστηρίζουν ότι ο καπιταλισμός χωρίς την ύπαρξη ρυθμίσεων στην αγορά είναι πιο αποτελεσματικός και μπορεί να φέρει οικονομική ανάπτυξη και ευημερία καθώς προωθεί την τεχνολογική πρόοδο και διασφαλίζει την δίκαιη διανομή του εισοδήματος. Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία, το εθνικό κράτος με τις πολιτικές του αποτρέπει την ιδιωτική πρωτοβουλία και αποθαρρύνει την επιχειρηματικότητα, τα οποία για τους νεοφιλελεύθερους είναι τα απαραίτητα συστατικά για την πρόοδο της οικονομίας. Θεωρεί ότι το κράτος καλλιεργεί μια κουλτούρα εξάρτησης και υπονομεύει την ελευθερία του ατόμου να κάνει επιλογές στο πεδίο της αγοράς, και για τον λόγο αυτό θα πρέπει η συμμετοχή του κράτους στην οικονομική ζωή να είναι ελάχιστη. Η παρέμβαση του κράτους για να διορθώσει τυχόν αποτυχίες της αγοράς, αντιμετωπίζεται με καχυποψία, στη βάση ότι τέτοιου είδους παρεμβάσεις δημιουργούν περισσότερα προβλήματα από αυτά που λύνουν. Επίσης σημαντική θέση στη νεοφιλελεύθερη θεωρία έχει το θέμα της ιδιοκτησίας με την υποστήριξη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας απέναντι στις κρατικές επιχειρήσεις. Βασικές πολιτικές της φιλελεύθερης προσέγγισης αποτελούν η απορρύθμιση της

αγοράς, η ιδιωτικοποίηση των δημόσιων επιχειρήσεων, περικοπές ή κατάργηση των κοινωνικών προγραμμάτων ή παροχών καθώς και μείωση της φορολογίας των επιχειρήσεων και γενικότερα στην επένδυση κεφαλαίου. Σε διεθνές επίπεδο υποστηρίζεται η ελεύθερη κυκλοφορία αγαθών, υπηρεσιών και κεφαλαίου πέρα από τα εθνικά σύνορα, αλλά αυτή η ελευθερία δεν επεκτείνεται στα άτομα. Οι ιδέες αυτές του νεοφιλελευθερισμού προωθούνται μέσω της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης, η οποία χαρακτηρίζεται και νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη προσέγγιση η παγκοσμιοποίηση είναι το αποτέλεσμα των οικονομικών και τεχνολογικών αλλαγών που δημιούργησαν την ανάγκη για το άνοιγμα των αγορών, το ελεύθερο εμπόριο και την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίου, τις ιδιωτικοποιήσεις, τις ελαστικές αγορές εργασίας καθώς και τον δραστικό περιορισμό του κράτους πρόνοιας και του οικονομικού ρόλου του κράτους γενικότερα. Αυτά είναι τα χαρακτηριστικά που θέτουν το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης κατά την νεοφιλελεύθερη προσέγγιση να είναι συστημικό, γιατί είναι ακριβώς αυτές οι αλλαγές που συντελέστηκαν στο πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς που οδήγησαν στην ανάπτυξη του φαινομένου. Δηλαδή η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας προωθείται από τις ανοικτές αγορές όπου μπορούν να έχουν πρόσβαση επιχειρήσεις από ολόκληρο τον κόσμο όπου όχι μόνο μπορούν να πουλάνε τα προϊόντα τους σε άλλες χώρες με την ανάπτυξη της τεχνολογίας στις μεταφορές αλλά ταυτόχρονα μπορούν να μεταφέρουν μέρος ή ακόμη και το σύνολο της παραγωγής τους σε άλλο μέρος του πλανήτη. Το άνοιγμα των διεθνών αγορών που αποτελεί το βασικό στοιχείο της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, διαδραμάτισε τον πρωταρχικό ρόλο της ανάπτυξης της παγκοσμιοποίησης. Το άνοιγμα των αγορών ωφέλησε την ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, διευκολύνοντας κυρίως την μεταφορά εμπορευμάτων και κεφαλαίου σε παγκόσμια κλίμακα, το οποίο διαμόρφωσε ένα πλέγμα αμοιβαίου οφέλους για τα συναλλασσόμενα μέρη. Η αύξηση λοιπόν της παγκόσμιας εμπορικής δραστηριότητας δημιούργησε μία κατάσταση συνεχούς συνδιαλλαγής ανάμεσα σε περιοχές του κόσμου οι οποίες αρχικά η κάθε μία είχε δικές της

αρχές, δικούς της νόμους, δικό της πολιτισμό, κουλτούρα και τρόπο ζωής. Η διαδικασία λοιπόν της καθημερινής συνδιαλλαγής επέφερε αλλαγές στις συναλλασσόμενες κοινωνίες οι οποίες ξεκινώντας από το άμεσο αποτέλεσμα των εμπορικών συμφωνιών, άρχισαν να επεκτείνονται και στους υπόλοιπους τομείς της καθημερινότητας όπως την οικονομία, την πολιτική, την κοινωνία και τον πολιτισμό. Δεν είναι τυχαίο ότι τα κύματα παγκοσμιοποίησης ξεκίνησαν αφενός με την εφαρμογή του οικονομικού φιλελευθερισμού του 18ου και 19ου αιώνα και αφετέρου με τον νεοφιλελευθερισμό που εφαρμόστηκε από το 1970 μέχρι σήμερα. Ιδέες όπως η ιδιοτέλεια και ο ατομικισμός, ο διαχωρισμός των ηθικών αρχών και των οικονομικών υποθέσεων, οδήγησαν σε μια διαδικασία διαχωρισμού της οικονομίας από την κοινωνία. Η λογική της οικονομίας χρησιμοποιείται ως ένας απλός υπολογισμός κόστους-οφέλους που σαν στόχο έχει τη μεγιστοποίηση του κέρδους. Ο ανταγωνισμός αποτελεί τη βασική κινητήρια δύναμη για την ανάπτυξη και την πρόοδο. Η εξειδίκευση και ο προσανατολισμός της οικονομίας να επιδιώκει το κέρδος μέσω του εξωτερικού εμπορίου και του συγκριτικού πλεονεκτήματος καθώς και την ελαχιστοποίηση της κρατικής παρέμβασης στις δυνάμεις της αγοράς. Ο σημερινός φιλελευθερισμός λειτουργεί ως πρότυπο για όλους τους τομείς της οικονομίας και της κοινωνίας. Η μεγιστοποίηση του κέρδους πρέπει να συναντά όσο το δυνατόν λιγότερα εμπόδια. Τα παγκόσμια οικονομικά συμφέροντα ξεπερνούν τις εθνικές οικονομίες, καθώς οι επιχειρήσεις σήμερα λειτουργούν πέρα από το έθνος. Δημιουργείται με τον τρόπο αυτό ένα πεδίο δράσης το οποίο προσφέρει στους παγκόσμιους παίκτες τις καλύτερες δυνατές συνθήκες ως προς τους όρους ανταγωνισμού απομακρύνοντας εθνικά, οικονομικά, νομικά, κοινωνικά, πολιτιστικά καθώς και οικολογικά εμπόδια. Ως αποτέλεσμα, ο οικονομικός ανταγωνισμός παίζεται σε μια αγορά που είναι ελεύθερη από επιρροές προστατευτισμού, εκτός και αν εξυπηρετούν τα συμφέροντα των μεγάλων παικτών όπως είναι οι πολυεθνικές επιχειρήσεις. Τα συμφέροντα των επιχειρήσεων λαμβάνουν την μέγιστη προτεραιότητα υποστηρίζοντας το φαινόμενο της διάχυσης προς τα κάτω (spillover effect) το οποίο βασίζεται στη λογική ότι η

ευημερία τους οδηγεί στη διάχυση του οφέλους μέσω των μικρότερων επιχειρήσεων και στους άλλους κλάδους της οικονομίας. Η διαφορά μεταξύ του νέου και του παλιού οικονομικού φιλελευθερισμού μπορεί να διευκρινιστεί με την παρακάτω εξελικτική πορεία: ο καπιταλισμός αφού πέρασε μέσα από μια σειρά ρήξεων, που προκλήθηκαν από τον ανταγωνισμό των οικονομικών συστημάτων έφτασε σε κρίση που οδήγησε στον μεταπολεμικό κεϋνσιανισμό, ο οποίος ενίσχυσε τα μέτρα κοινωνικής ασφάλισης και πρόνοιας του κράτους, προώθησε την εσωτερική ζήτηση των καταναλωτών (Fordism)⁴⁹ έχοντας σαν στόχο την επίτευξη της πλήρους απασχόλησης. Αυτό που έχει αλλάξει σήμερα είναι ότι οι φιλελεύθεροι οικονομικοί στόχοι του παρελθόντος είναι πλέον παγκοσμιοποιημένοι. Ο κύριος λόγος είναι ότι ανταγωνισμός μεταξύ των εναλλακτικών οικονομικών συστημάτων (σοσιαλιστικό ή οικονομία της αγοράς) δεν υφίσταται πια. Το νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα αντλεί την κοινωνική του δυναμική από την πολιτική και οικονομική δύναμη εκείνων των οποίων τα συμφέροντα εκφράζει, δηλαδή των μετόχων, των χρηματοοικονομικών φορέων, των βιομηχάνων, των συντηρητικών ή σοσιαλδημοκρατών πολιτικών, οι οποίοι έχουν υιοθετήσει την συνταγή του laissez – faire καθώς έχουν μετατραπεί σε υψηλόβαθμους υπαλλήλους, πρόθυμοι να επιβάλουν τις πολιτικές αυτές επειδή δεν διατρέχουν κανέναν κίνδυνο να πληρώσουν τελικά τις συνέπειες. Η παγκοσμιοποίηση των χρηματοπιστωτικών αγορών, όταν ενώνεται με την πρόοδο της τεχνολογίας των πληροφοριών, εξασφαλίζει μια πρωτοφανή κινητικότητα του κεφαλαίου. Δίνει στους επενδυτές που ασχολούνται με την βραχυπρόθεσμη αποδοτικότητα των

---

49 Fordism, (Φορντισμός): Πήρε το όνομά του από τον Henry Ford. Είναι μια έννοια ενός σύγχρονου οικονομικού και κοινωνικού συστήματος που βασίζεται σε μια βιομηχανοποιημένη και τυποποιημένη μορφή της μαζικής παραγωγής. Είναι ένα σύστημα παραγωγής σχεδιασμένο να διασπείρει τυποποιημένα, χαμηλού κόστους προϊόντα και να παρέχει στους εργαζόμενους αρκετά αξιοπρεπείς μισθούς ώστε να μπορούν να τα αγοράσουν. Επίσης, έχει περιγραφεί ως ένα μοντέλο οικονομικής επέκτασης και τεχνολογικής πρόοδου με μαζική παραγωγή, παρασκευάζοντας τυποποιημένα προϊόντα σε τεράστιες ποσότητες χρησιμοποιώντας μηχανήματα ειδικής χρήσης και ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού. Αν και ήταν μια μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε για τη βελτίωση της παραγωγικότητας στον κλάδο της αυτοκινητοβιομηχανίας, η αρχή αυτή μπορεί να εφαρμοστεί σε οποιοδήποτε είδος παραγωγής. Για τα παραπάνω βλ. Jessop B.(1992), "*Fordism and post-fordism: A critical reformulation*", στων Storper M, Scott A.J., "*Pathways to industrialization and regional development*", Routledge, Λονδίνο, σελ. 44-62.

επενδύσεών τους, τη δυνατότητα να συγκρίνουν διαρκώς την κερδοφορία τους σε σχέση με τις μεγαλύτερες εταιρείες και κατά συνέπεια να τιμωρούν τυχόν αποτυχίες των επιχειρήσεων αυτών. Οι ίδιες οι επιχειρήσεις έχουν υποβληθεί σε αυτή την μόνιμη απειλή όπου πρέπει να προσαρμοστούν περισσότερο και πιο γρήγορα στις απαιτήσεις της αγοράς, με κίνδυνο να χάσουν την εμπιστοσύνη της αγοράς καθώς και τη στήριξη των μετόχων τους. Έτσι, εγκαθιδρύεται η απόλυτη κυριαρχία της ευελιξίας, με τους εργαζόμενους να προσλαμβάνονται με συμβάσεις ορισμένου χρόνου ή σε προσωρινή βάση με τον ανταγωνισμό εντός των επιχειρήσεων να εντείνεται ανάμεσα στα διάφορα τμήματα ή τις ομάδες που εργάζονται σε αυτήν. Ο ανταγωνισμός αυτός επεκτείνεται και στους ιδιώτες, μέσω της εξατομίκευσης της σχέσης μισθών, με την καθιέρωση ατομικών στόχων, τις μεμονωμένες αξιολογήσεις των επιδόσεων, τη διαρκή αξιολόγηση, τις μεμονωμένες αυξήσεις των μισθών ή τη χορήγηση των επιδομάτων ως συνάρτηση της ικανότητας και των ατομικών προσόντων. Όλη αυτή η διαδικασία της εξατομίκευσης έχει σαν στόχο να αποδυναμώσει ή ακόμα και να καταργήσει τη συλλογικότητα και τα πρότυπα αλληλεγγύης. Με την εφαρμογή των πολιτικών αυτών λοιπόν αναδύεται ένας κόσμος όπου ο καθένας λειτουργεί σαν μονάδα και όχι μέσα σε ένα σύνολο καθώς η ατομική ευημερία δεν επιτυγχάνεται μέσω της συλλογικότητας αλλά μέσω του να ξεχωρίσει κάποιος από το σύνολο. Πρόκειται για ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον όχι μόνο ανάμεσα στις επιχειρήσεις, αλλά και μεταξύ ανθρώπων. Η επιβίωση του ισχυρότερου η οποία πλέον έχει ξεφύγει από τα στενά όρια της τοπικής κοινωνίας ή του κράτους και επεκτείνεται στο διεθνές αρχικά και στη συνέχεια στο παγκόσμιο επίπεδο.

Η σοσιαλφιλελεύθερη προσέγγιση

Στο μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα το σοσιαλιστικό κίνημα ήταν χωρισμένο σε δύο στρατόπεδα. Οι επαναστάτες σοσιαλιστές οι οποίοι ακολούθησαν το παράδειγμα του Λένιν και των μπολσεβίκων, αυτοαποκαλούνταν κομμουνιστές, ενώ οι μεταρρυθμιστές σοσιαλιστές, που ακολουθούσαν συνταγματικά νόμιμες πολιτικές πρακτικές, συγκρότησαν αυτό που ονομάστηκε αργότερα σοσιαλδημοκρατία. Η αντιπαλότητά τους όμως, δεν αφορούσε μόνο το ποια ήταν τα καταλληλότερα μέσα για την επίτευξη του σοσιαλισμού, αλλά κυρίως στο ποια θα είναι η φύση της ίδιας της ιδεολογίας. Οι σοσιαλδημοκράτες εγκατέλειψαν τις θεμελιώδεις αρχές του δόγματος, όπως η κοινοκτημοσύνη και ο κεντρικός σχεδιασμός και επιχείρησαν να επαναπροσδιορίσουν τον σοσιαλισμό με όρους πρόνοιας, αναδιανομής και οικονομικής διαχείρισης. Οι δύο αυτές μορφές όμως του σοσιαλισμού περιήλθαν σε κρίση στα τέλη του 20ού αιώνα γεγονός το οποίο σφραγίστηκε με την πτώση του κομμουνισμού ως επακόλουθο των γεγονότων στην Ανατολική Ευρώπη την περίοδο 1989-91,⁵⁰ ενώ η σοσιαλδημοκρατία υποχωρεί διαρκώς από τις παραδοσιακές θέσεις της, φτάνοντας πλέον σε ένα σημείο όπου δεν διακρίνεται ουσιαστική διαφορά από το σύγχρονο φιλελευθερισμό.⁵¹ Η σοσιαλδημοκρατία δεν διαθέτει την θεωρητική συνοχή που χαρακτηρίζει τον κλασικό φιλελευθερισμό ή τον σοσιαλισμό. Ενώ ο πρώτος είναι ιδεολογικά προσκολλημένος στην αγορά και ο δεύτερος στην ιδέα της κοινοκτημοσύνης, η σοσιαλδημοκρατία υποστηρίζει μια ισορροπία μεταξύ αγοράς και κράτους, καθώς και μεταξύ του ατόμου και της κοινότητας. Στη θεωρία της σοσιαλδημοκρατίας βρίσκεται ένας συμβιβασμός μεταξύ της αποδοχής του καπιταλισμού ως τον μοναδικό αξιόπιστο μηχανισμό παραγωγής πλούτου από τη μια, και την επιθυμία για διανομή του πλούτου σύμφωνα με ηθικές αξίες και όχι με τις αρχές της αγοράς από την άλλη. Το κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης

---

50 βλ. "*Origins of Change in Eastern Europe*", *Introductory Essay*, Making the History of 1989, Roy Rosenzweig Center for History and New Media.

[Http://chnm.gmu.edu/1989/exhibits/intro/originsofchange](http://chnm.gmu.edu/1989/exhibits/intro/originsofchange). (Ανακτήθηκε 4/8/2013).

51 Wright A., *Socialism: Theory and Practices*, Oxford University Press 1987.

σοσιαλδημοκρατικής σκέψης είναι το ενδιαφέρον για τους κοινωνικά αδύναμους και ευάλωτους και στηρίζεται κυρίως σε αρχές όπως η κοινωνική πρόνοια, η αναδιανομή του εισοδήματος και η κοινωνική δικαιοσύνη. Η κεϋνσιανή σοσιαλδημοκρατία, η οποία έγινε ευρέως αποδεκτή τα πρώτα χρόνια μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, συνδέθηκε με την επιδίωξη να γίνει ο καπιταλισμός πιο ανθρώπινος μέσω της κρατικής παρέμβασης. Οι κεϋνσιανές οικονομικές πολιτικές θεωρούνταν ότι θα εξασφάλιζαν πλήρη απασχόληση, η μεικτή οικονομία ότι θα βοηθούσε την κυβέρνηση να ρυθμίσει την οικονομική δραστηριότητα και οι γενναιόδωρες παροχές πρόνοιας χρηματοδοτούμενες από την προοδευτική φορολογία, ότι θα μίκραιναν την ψαλίδα μεταξύ πλούσιων και φτωχών. Ωστόσο η κάμψη της οικονομικής ανάπτυξης και η εμφάνιση τουλάχιστον στις προηγμένες βιομηχανικά χώρες, μιας ικανοποιημένης πλειοψηφίας, επέφεραν μια διαδικασία περαιτέρω αναθεώρησης.⁵² Κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, η σοσιαλδημοκρατία αρχίζει να υποχωρεί. Ένας από τους βασικούς λόγους που οδήγησε στην υποχώρηση αυτή ήταν οι αλλαγές που συντελέστηκαν στην ταξική δομή των κοινωνιών και ιδιαίτερα η αύξηση των ελεύθερων επαγγελματιών και των υπαλλήλων γραφείου. Οι αλλαγές αυτές απομάκρυναν τις σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές από την καθημερινότητα των πολιτών οι οποίες ήταν κυρίως προσανατολισμένες στα συμφέροντα της παραδοσιακής εργατικής τάξης. Η εκλογική βιωσιμότητα των πολιτικών αυτών άρχισε σταδιακά να μπαίνει σε κίνδυνο. Ένα ακόμη στοιχείο που οδήγησε στην υποχώρηση της σοσιαλδημοκρατίας, ήταν ότι ο κεϋνσιανισμός σαν μορφή οικονομικής διαχείρισης δεν μπορούσε πια να λειτουργήσει σε ένα ολοένα και περισσότερο διεθνοποιημένο και παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Ακόμη, οι εθνικοποιημένες βιομηχανίες και ο οικονομικός σχεδιασμός αποδείχθηκαν αναποτελεσματικά μέτρα, τουλάχιστον στα αναπτυγμένα κράτη. Τέλος με την κατάρρευση του κομμουνισμού, υπονομεύτηκε το θεωρητικό υπόβαθρο όλων των σοσιαλιστικών μοντέλων, με αποτέλεσμα όλο και περισσότεροι στοχαστές να ασπάζονται τις ιδέες του "τρίτου δρόμου". Η έννοια του

---

52 Galbraith J.K., *The Culture of Contentment*, Sinclair Stevenson, Λονδίνο 1992.

τρίτου δρόμου αντλεί τη θεματολογία της από διάφορες ιδεολογίες όπως ο σύγχρονος φιλελευθερισμός, ο συντηρητισμός και η εκσυγχρονισμένη σοσιαλδημοκρατία. Διαφορετικά προγράμματα του τρίτου δρόμου εφαρμόστηκαν σε διαφορετικές χώρες όπως στις ΗΠΑ από τους Δημοκρατικούς του Bill Clinton, στην Αγγλία από το Εργατικό Κόμμα του Tony Blair,⁵³ καθώς και σε χώρες όπως η Γερμανία, η Ολλανδία, η Ιταλία και η Νέα Ζηλανδία. Ωστόσο όμως μπορούμε να διακρίνουμε ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά του τρίτου δρόμου. Η βασική παραδοχή της ιδεολογίας του τρίτου δρόμου είναι ότι ο σοσιαλισμός τουλάχιστον με τη μορφή της από πάνω προς τα κάτω κρατικής παρέμβασης έχει πια τελειώσει. Υπάρχει μια γενική αποδοχή της παγκοσμιοποίησης και η παραδοχή ότι ο καπιταλισμός έχει μεταλλαχθεί σε οικονομία της γνώσης, η οποία δίνει προτεραιότητα στην τεχνολογία της πληροφορίας, τις ικανότητες του ατόμου και την ελαστικότητα τόσο της εργασίας όσο και των επιχειρήσεων. Το δεύτερο χαρακτηριστικό της πολιτικής του τρίτου δρόμου είναι ότι αντίθετα με το νεοφιλελευθερισμό, αναγνωρίζει το ζωτικό οικονομικό και κοινωνικό ρόλο της κυβέρνησης. Ο ρόλος αυτός είναι πιο εξειδικευμένος καθώς επικεντρώνεται στην προαγωγή της διεθνούς ανταγωνιστικότητας με την ενίσχυση της εκπαίδευσης και της κατάρτισης και στην ανάπτυξη της κοινωνίας των πολιτών προκειμένου να αντέξει την πίεση του καπιταλισμού της αγοράς. Τέλος, σημαντικό χαρακτηριστικό στοιχείο της ιδεολογίας του τρίτου δρόμου είναι η απόρριψη του σοσιαλιστικής ιδέας της εξίσωσης και αντίθετα προωθεί πιο φιλελεύθερες ιδέες αναφορικά με περισσότερη αξιοκρατία και παροχή ίσων ευκαιριών. Υποστηρίζεται λοιπόν με τον τρόπο αυτό η δομική μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους και κράτους πρόνοιας, καθώς δεν μπορούν να δεχτούν την μοναχικότητα του να τα βγάξει πέρα ο καθένας μόνος του όπως προτρέπει η νεοφιλελεύθερη σκέψη, αλλά ούτε και τη σοσιαλιστική λογική του κράτους το οποίο παρεμβαίνει, ελέγχει και ρυθμίζει τα πάντα. Το δόγμα του τρίτου δρόμου στηρίζεται σε μια φιλοσοφία που έχει σαν βάση την ιδέα του να βοηθηθεί ο άνθρωπος σε σημείο τέτοιο που να του δίνεται το

---

53 βλ. *"Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία"*, οπ. αν. παρ. σ. 36.

απαραίτητο κίνητρο για να βοηθήσει τον ίδιο του τον εαυτό. Υπάρχει λοιπόν ένα είδος μέριμνας, όχι απομόνωσης αλλά ούτε και απόλυτου προστατευτισμού. Ο τρίτος δρόμος περικλείει την ιδέα μιας εναλλακτικής πρότασης απέναντι στο διπολικό σύστημα που δημιούργησε ο ανταγωνισμός μεταξύ των συστημάτων του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού. Στη σύγχρονη εποχή η ιδεολογία του τρίτου δρόμου αποτελεί ένα νέο δόγμα απέναντι σε μια παλαιού τύπου σοσιαλδημοκρατία και τον νεότερο νεοφιλελευθερισμό. Η σοσιαλδημοκρατία παλαιού τύπου εγκαταλείπεται λόγω του ότι είναι σε μεγάλο βαθμό προσκολλημένη στις κρατικές δομές του παρελθόντος, οι οποίες δεν μπορούν να συμβαδίσουν με τη σύγχρονη οικονομία της αγοράς η οποία βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στη γνώση και την πληροφορία. Ο νεοφιλελευθερισμός από την άλλη εγκαταλείπεται λόγω του ότι καλλιεργεί και προωθεί μια ασυδοσία που υπονομεύει τα ηθικά θεμέλια της κοινωνίας. Ο τρίτος δρόμος έχει βασιστεί πάνω σε αξίες όπως ο σεβασμός, η υπευθυνότητα, η κοινότητα και η ευκαιρία.⁵⁴

Αναλύοντας λοιπόν τις ιδέες που αναπτύχθηκαν παραπάνω, η σοσιαλφιλελεύθερη προσέγγιση δεν φαίνεται να έχει σαν στόχο να εγκαθιδρύσει κάποια στοιχεία ελέγχου στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς ταυτιζόμενη στο κομμάτι αυτό με τη νεοφιλελεύθερη πρακτική της στήριξης του ελεύθερου διεθνούς ανταγωνισμού, καθώς θεωρείται δεδομένη η σοσιαλφιλελεύθερη πίστη στο δόγμα της οικονομίας της αγοράς, στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία στο πολιτικό κομμάτι, καθώς και στην παγκοσμιοποίηση. Πρακτικά παρέχεται στήριξη στην προώθηση της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, η οποία θεωρείται ως φαινόμενο συστημικής φύσης το οποίο απορρέει από την ανάπτυξη διεθνώς, του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Επομένως, αφού αποδέχεται τα τρία αυτά συστατικά του νεοφιλελευθερισμού, ο ρόλος ενός σοσιαλφιλελεύθερου συστήματος είναι να παρέχει στον άνθρωπο και στην επιχείρηση με τη μορφή κινήτρων την καλύτερη δυνατή προετοιμασία για να μπορέσει να αντεπεξέλθει στην αρένα του διεθνούς ανταγωνισμού και

---

54 Giddens A., *The Third Way*, Oxford Polity Press 1998.

της παγκοσμιοποίησης.

Μη συστημικές προσεγγίσεις

Η άλλη όψη του νομίσματος που αφορά στον τρόπο που αντιμετωπίζεται η ιδέα της παγκοσμιοποίησης, εκφράζεται από μη συστημικές προσεγγίσεις. Μη συστημικές θεωρούνται οι προσεγγίσεις οι οποίες θεωρούν ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ένα καινούριο φαινόμενο το οποίο αναπτύχθηκε λόγω της επικράτησης του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, αλλά αντίθετα αποτελεί ένα φαινόμενο το οποίο ήδη υπήρχε στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Με βάση τα παραπάνω λοιπόν η παγκοσμιοποίηση δεν οφείλεται σε ενδογενείς παράγοντες οι οποίοι αναπτύχθηκαν μέσα από το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, αλλά σε εξωγενείς αλλαγές στην οικονομική πολιτική. Αν αντιμετωπιστεί λοιπόν η παγκοσμιοποίηση σαν μη συστημικό φαινόμενο, τότε η πορεία της είναι δυνατόν να αντιστραφεί ακόμη και εντός του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Έτσι από θεωρητικής πλευράς οι προσεγγίσεις αυτές από τη μια περιλαμβάνουν όλες τις προτάσεις εκείνες για διάφορες μεταρρυθμίσεις με στόχο τη βελτίωση της λειτουργίας της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς όπως για παράδειγμα την εξάλειψη του μονοπωλιακού χαρακτήρα της και την κατάργηση της νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης των αγορών. Υπάρχουν επίσης από την άλλη μεριά προσεγγίσεις που είτε απλώς επικρίνουν τις επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης χωρίς να προτείνουν κάποια εναλλακτική μορφή κοινωνικής οργάνωσης είτε θεωρούν ως δεδομένο το παρόν σύστημα της οικονομίας της αγοράς καθώς και την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Οι προσεγγίσεις αυτές που θα αναλυθούν παρακάτω περιλαμβάνουν ιδέες μαρξιστικές, σοσιαλδημοκρατικές καθώς και απόψεις θεωρητικών οι οποίοι ανήκουν στο ιδεολογικό φάσμα της ευρύτερης Αριστερής σκέψης, οι οποίοι διατηρούν μια κατά βάση αρνητική στάση από τη μια αλλά και μεταρρυθμιστική από την άλλη απέναντι στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Η κατάταξη των προσεγγίσεων στην κατηγορία αυτή έχει γίνει με την αναγωγή τους στα κοινά στοιχεία που συμφωνούν στη θέση ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι ένα καινούριο φαινόμενο, αλλά κάτι

το οποίο ήδη προϋπήρχε στις αρχές του περασμένου αιώνα. Επίσης προχωρούν στην αναζήτηση και διερεύνηση τρόπων αντίστασης σε αυτή περιλαμβάνοντας προτάσεις για εναλλακτικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Η αρνητική στάση των προσεγγίσεων αυτών απέναντι στην παγκοσμιοποίηση, πέρα από τις δυσμενείς συνέπειες που θεωρούν ότι προκαλεί στην εργασία και το περιβάλλον, προκύπτει επίσης από το γεγονός ότι θεωρείται ότι δεν είναι συμβατή με το σημερινό δημοκρατικό πλαίσιο, καθώς υπάρχει ακόμη και σήμερα η σκέψη ότι ένα είδος κρατισμού θα μπορούσε να είναι βιώσιμο ακόμη και υπό τις σημερινές συνθήκες, αφού ως αποτέλεσμα νεοφιλελεύθερων πολιτικών, η παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί εξέλιξη που προήλθε μέσα από δομικές αλλαγές.

Με βάση την παραπάνω ανάλυση, θεμελιώδης είναι η υπόθεση που έκανε ο Pierre Bourdieu στο κείμενο *The essence of neoliberalism*, στο οποίο αναλύει ότι ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια ουτοπία η οποία επιβλήθηκε κυρίως από τις πολιτικές ελίτ του δυτικού πολιτισμού, ένα πρόγραμμα που σαν στόχο είχε την "μεθοδική καταστροφή της συλλογικότητας".⁵⁵ Το κίνημα προς τη νεοφιλελεύθερη ουτοπία μιας καθαρής και τέλειας αγοράς μπορεί να καταστεί δυνατό μόνο μέσα από την πολιτική της οικονομικής απορρύθμισης. Αυτό επιτυγχάνεται μέσα από τον μετασχηματισμό και την καταστροφική δράση όλων των πολιτικών μέτρων που αποσκοπούν στην προστασία των ξένων εταιρειών και των επενδύσεων τους από τα εθνικά κράτη που έχουν ως στόχο να θέσουν υπό αμφισβήτηση οποιαδήποτε συλλογική δομή που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί σαν εμπόδιο στη λογική της ελεύθερης αγοράς. Για παράδειγμα μπορούμε να σκεφτούμε το έθνος-κράτος, του οποίου ο χώρος για ελιγμούς συνεχώς μειώνεται, οι εργασιακές ομάδες οι οποίες μέσω της εξατομίκευσης των μισθών και της ατομικής σταδιοδρομίας των εργαζομένων περιθωριοποιούνται και αποδυναμώνονται σταδιακά, τα συλλογικά όργανα για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων των εργαζομένων, τα συνδικάτα, οι ενώσεις, οι συνεταιρισμοί χάνουν όλο και μεγαλύτερο μέρος του ελέγχου

---

55 Bourdieu P., *The Essence of Neoliberalism: utopia of endless exploitation*, Le Monde Diplomatique 1998.

που ασκούσαν, το οποίο μεταφέρεται στις επιχειρήσεις. Το νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα αντλεί την κοινωνική του δύναμη από την πολιτική και οικονομική ισχύ εκείνων των οποίων τα συμφέροντα εκφράζει δηλαδή τους μετόχους, τους χρηματοοικονομικούς φορείς, τους βιομήχανους, τους συντηρητικούς ή σοσιαλδημοκράτες πολιτικούς, οι οποίοι έχουν μετατραπεί σε υψηλόβαθμους υπαλλήλους οι οποίοι είναι πρόθυμοι να επιβάλουν πολιτικές οι οποίες μπορεί να οδηγήσουν ακόμη και στη δική τους εξαφάνιση, σε αντίθεση με τα διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων που δεν διατρέχουν κανέναν κίνδυνο τελικά να πληρώσουν τις συνέπειες. Ο νεοφιλελευθερισμός τείνει στο σύνολό του να απαλλάξει την οικονομία από τις κοινωνικές παραμέτρους που επιδρούν σε αυτή εγκαθιστώντας στην πραγματικότητα ένα οικονομικό σύστημα που ρυθμίζει και περιορίζει τη δράση των κοινωνικών παραγόντων. Η παγκοσμιοποίηση των χρηματοπιστωτικών αγορών, όταν συνδυάζεται με την πρόοδο της τεχνολογίας των πληροφοριών, εξασφαλίζει μια πρωτοφανή κινητικότητα του κεφαλαίου. Επιτρέπει στους επενδυτές να ασχολούνται με την βραχυπρόθεσμη αποδοτικότητα των επενδύσεών τους και τη δυνατότητα να ενισχύουν διαρκώς την κερδοφορία των μεγάλων εταιρειών, τιμωρώντας παράλληλα τυχόν αποτυχίες των επιχειρήσεων αυτών. Οι εταιρείες υποβάλλονται σε αυτή την μόνιμη απειλή και πρέπει να προσαρμοστούν περισσότερο και πιο γρήγορα στις απαιτήσεις της αγοράς με κίνδυνο να χάσουν την εμπιστοσύνη της αγοράς καθώς και τη στήριξη των μετόχων τους. Οι τελευταίοι, που ενδιαφέρονται να λάβουν βραχυπρόθεσμα κέρδη, είναι όλο και περισσότερο σε θέση να επιβάλλουν τη θέλησή τους, αναφορικά με τον καθορισμό των κανόνων βάσει των οποίων λειτουργούν οι επιχειρήσεις και χαράσσουν τις πολιτικές τους σχετικά με την πρόσληψη, την απασχόληση και τους μισθούς. Με τον τρόπο αυτό εγκαθιδρύεται με απόλυτο τρόπο η σύγχρονη μορφή της ευελιξίας, με τους εργαζόμενους να προσλαμβάνονται με συμβάσεις ορισμένου χρόνου ή σε προσωρινή βάση. Ο ανταγωνισμός επεκτείνεται ανάμεσα στους ιδιώτες, μέσω της εξατομίκευσης των μισθών με την καθιέρωση των ατομικών στόχων επίδοσης, μεμονωμένες αξιολογήσεις των επιδόσεων αυτών, με τη διαρκή

αξιολόγηση καθώς και με τις μεμονωμένες αυξήσεις των μισθών ή τη χορήγηση των επιδομάτων ως συνάρτηση της ικανότητας και των ατομικών προσόντων. Με τον τρόπο αυτό διοχετεύεται στους εργαζόμενους πολύ μεγάλη πίεση η οποία μετατρέπει την καθημερινότητα του εργαζόμενου σε ένα μόνιμο άγχος, όπου επικρατούν συνθήκες υψηλού στρες οι οποίες τείνουν να αποδυναμώσουν ή ακόμα και να καταργήσουν τα συλλογικά πρότυπα αλληλεγγύης.

Συλλογιζόμενοι τα παραπάνω βλέπουμε ότι με τον τρόπο αυτό αναδύεται ένας δαρβινικός κόσμος όπου κυριαρχεί ο αγώνας όλων εναντίον όλων σε όλα τα επίπεδα της ιεραρχίας, η οποία θέτει την εργασία και την οργάνωσή της σε συνθήκες ανασφάλειας και άγχους. Χωρίς αμφιβολία, η πρακτική αυτή δεν μπορεί να πετύχει χωρίς τη δημιουργία του συνόλου των συνθηκών εκείνων που προάγουν την ανασφάλεια και την ύπαρξη ενός εφεδρικού στρατού εργαζομένων που κάνουν την κατάσταση ακόμη πιο επισφαλή, με το γεγονός να πλανάται μια μόνιμη απειλή της ανεργίας. Αυτός ο εφεδρικός στρατός υπάρχει σε όλα τα επίπεδα της ιεραρχίας, ακόμη και σε υψηλότερα επίπεδα, ιδίως μεταξύ των διαχειριστών των επιχειρήσεων. Η βάση όλης αυτής της διαδικασίας κρύβεται τις περισσότερες φορές πολύ αποτελεσματικά κάτω από το πρόσχημα της ελευθερίας η οποία είναι στην πραγματικότητα η απειλή της ανεργίας, της ανασφάλειας και ο φόβος των απολύσεων που αυτή συνεπάγεται. Στην ανάλυση του Bourdieu η παγκοσμιοποίηση είναι περισσότερο μια πολιτική επιδίωξη παρά μια οικονομική πραγματικότητα. Αποτελείται από πολιτικές οι οποίες στοχεύουν να επεκτείνουν σε ολόκληρο τον κόσμο το αμερικανικό οικονομικό μοντέλο.⁵⁶ Ανάλογη στάση παρατηρείται από θεωρητικούς όπως ο Leo Panitch ο οποίος στο *Globalization and the state* υποστηρίζει ότι οι θεσμοί της Αριστεράς, αν μη τι άλλο το κάποτε ισχυρό κομμουνιστικό και τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα, έχασαν τις περισσότερες πρωτοβουλίες τους από τις δυνάμεις της καπιταλιστικής αλλαγής. Η φιλοδοξία τους για μια κοινωνική τάξη πέρα από τον καπιταλισμό σταδιακά έδωσε τη θέση της σε προσπάθειες για προσαρμογή και εναρμόνιση με τη δυναμική της

---

56 Bourdieu P., *Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα. Αντεπίθεση πυρών 2*, Πατάκης, Αθήνα 2001.

καπιταλιστικής αλλαγής. Ωστόσο, το μόνο αποτέλεσμα ήταν ότι γινόταν όλο και πιο αναποτελεσματικά στην προσπάθειά τους να δαμάσουν την αγορά, καθώς και τις κοινωνικές δυνάμεις που κάποτε είχαν κινητοποιηθεί, με αποτέλεσμα να γίνουν περισσότερο από ποτέ θύματα των αδιάστατων καπιταλιστικών αλλαγών.⁵⁷ Στο ίδιο μήκος κύματος και ο Noam Chomsky στο *Power in the global arena*, υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί κάτι νέο, αλλά αντιπροσωπεύει κατά βάση ένα είδος νεοφιλελεύθερης πολιτικής αμερικανικής προέλευσης η οποία θέτει σαν στόχο την προώθηση των συμφερόντων του μονοπωλιακού καπιταλισμού.⁵⁸ Ο Immanuel Wallerstein στο *Globalization or the age of transition* αναλύει τη θεματική ότι η παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί νέο φαινόμενο αλλά κάτι που προϋπήρχε και το οποίο στη σύγχρονη εκδοχή του το αναλύουμε σαν ένα εντελώς καινούριο φαινόμενο. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά: *“Το 1990 κατακλυστήκαμε με μια συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση. Ακούμε από όλους σχεδόν ότι ζούμε τώρα και για πρώτη φορά σε μια εποχή παγκοσμιοποίησης. Ακούμε ότι η παγκοσμιοποίηση έχει αλλάξει τα πάντα: η κυριαρχία των κρατών έχει μειωθεί, η ικανότητα του καθενός να αντισταθεί στους κανόνες της αγοράς έχει εξαφανιστεί, η δυνατότητα της πολιτιστικής μας αυτονομίας έχει ουσιαστικά ακυρωθεί και η σταθερότητα όλων των ταυτοτήτων μας έχει τεθεί υπό σοβαρή αμφισβήτηση. Αυτή η κατάσταση της υποτιθέμενης παγκοσμιοποίησης έχει γιορταστεί από μερικούς και έχει καταγγελθεί από άλλους. Αυτή η συζήτηση είναι στην πραγματικότητα μια εσφαλμένη ανάγνωση της τρέχουσας πραγματικότητας, μια εξαπάτηση που μας επιβλήθηκε από ισχυρές ομάδες και ακόμα χειρότερα κάτι το οποίο έχουμε επιβάλει στον εαυτό μας, συχνά απελπιστικά. Είναι μια συζήτηση που μας οδηγεί να αγνοήσουμε τα πραγματικά ζητήματα που έχουμε μπροστά μας, και να παρερμηνεύουμε την ιστορική κρίση στην οποία βρισκόμαστε. Βρισκόμαστε πράγματι σε μια στιγμή μετασχηματισμού. Αλλά αυτό δεν είναι ενός νέου θεσπισμένου παγκοσμιοποιημένου κόσμου με σαφείς κανόνες.*

---

57 Panitch L., *Globalization and the State*, Social Register, vol. 30, σ. 61, 1994.

58 Chomsky N., *Power in the Global Arena*, New Left Review 1999.

<http://www.cse.iitd.ernet.in/~shashi/progressive/chomsky.html> (Ανακτήθηκε 10/8/2013).

*Μάλλον θα βρίσκονται σε περίοδο μετάβασης, όχι μόνο των λίγων καθυστερημένων χωρών που έχουν ανάγκη να καλύψουν τη διαφορά με το πνεύμα της παγκοσμιοποίησης, αλλά μια μετάβαση κατά την οποία ολόκληρο το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα θα πρέπει να μετατραπεί σε κάτι άλλο. Το μέλλον, μακριά από το να είναι αναπόφευκτο και για το οποίο δεν υπάρχει εναλλακτική λύση, προσδιορίζεται σε αυτή τη μετάβαση ότι θα έχει μια εξαιρετικά αβέβαιη έκβαση. Οι διαδικασίες που συνήθως εννοούνται όταν μιλάμε για την παγκοσμιοποίηση δεν είναι στην πραγματικότητα καθόλου νέες. Υπάρχουν εδώ και περίπου 500 χρόνια”.*⁵⁹

Επίσης στις μη συστημικές προσεγγίσεις της μεταρρυθμιστικής αριστεράς συγκαταλέγονται εκδοχές από σοσιαλδημοκράτες και θεωρητικούς του μαρξισμού όπως είναι ο Eric Hobsbawm οι οποίοι διατείνονται ότι το νεοφιλελεύθερο πολιτικό σύστημα θα φτάσει σύντομα στο τέλος του υπό το βάρος των όλο και συχνότερων και σοβαρότερων οικονομικών κρίσεων που διανύουν οι περισσότερες οικονομίες του ανεπτυγμένου δυτικού κόσμου και η δυσκολία τους να ξεπεράσουν το αναπτυξιακό τέλμα στο οποίο έχουν περιέλθει από το 2008 και την οικονομική κρίση που ξεκίνησε από τις ΗΠΑ και μεταδόθηκε στις υπόλοιπες δυτικές οικονομίες λόγω του υψηλού βαθμού παγκοσμιοποίησης του οικονομικού συστήματος και κυρίως του χρηματοπιστωτικού κλάδου της οικονομίας.⁶⁰

Σχολιάζοντας τις θέσεις της μεταρρυθμιστικής αριστεράς που αναπτύχθηκαν παραπάνω παρατηρούμε ότι προκύπτουν από μελέτη και παρατήρηση των φαινομένων και της εξέλιξης της οικονομίας, της κοινωνίας και της πολιτικής η οποία πραγματοποιήθηκε από τον 19ο αιώνα μέχρι και σήμερα. Τα επιχειρήματα των θέσεων αυτών όπως αναπτύχθηκε και προηγουμένως στηρίζονται κυρίως στη βάση ότι η παγκοσμιοποίηση δεν αποτελεί αντίκτυπο και αναπόφευκτη επίπτωση του συστήματος της

---

59 Wallerstein I., *Globalization or the Age of Transition, A long-term view of the trajectory of the world system*, Binghamton University, International Sociology, Τόμος 15(2), Ιούνιος 2000, σελ. 251-252.

60 Hobsbawm E., *"Socialism has failed. Now capitalism is bankrupt. So what comes next?"*, The Guardian, Παρασκευή 10 Απριλίου 2009. (<http://www.theguardian.com/commentisfree/2009/apr/10/financial-crisis-capitalism-socialism-alternatives>. Ανακτήθηκε στις 11/8/2013).

οικονομίας της αγοράς αλλά πρόκειται για μια ιδεολογία η οποία μεθοδικά υιοθετήθηκε από πολιτικές ελίτ των δυτικών οικονομιών και κυρίως των ΗΠΑ που υπήρξε ο κυριότερος εκφραστής του νεοφιλελεύθερου πολιτικού συστήματος το οποίο κλήθηκε να προωθήσει και να υλοποιήσει τις ιδέες αυτές. Κατ' επέκταση εφόσον το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης είναι μια ιδεολογία η οποία προωθήθηκε από μια πολιτική, μπορεί εξίσου μια αλλαγή πολιτικής ιδεολογίας και πολιτικής συμπεριφοράς σε διαφορετική βάση να μετασχηματίσει ή ακόμα και να ανακόψει την πορεία προς την ενοποίηση και ομογενοποίηση που φαντάζει σήμερα προδιαγεγραμμένη. Τα επιχειρήματα αυτά αποτέλεσαν το αντικείμενο έρευνας των Paul Hirst και Grahame Thompson στο *Globalization in Question* όπου υπήρξε μια κωδικοποίηση των αποτελεσμάτων τους που οδήγησε στο να υποστηρίζουν ότι το εθνικό κράτος εξακολουθεί και παίζει σημαντικό ρόλο στο πλαίσιο της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποιημένης οικονομίας της αγοράς. Τα αποτελέσματα αυτά βασίστηκαν στην επιχειρηματολογία που αναπτύχθηκε κατά των βασικών εκδοχών των υποθέσεων που στηρίζουν την ιδεολογία της παγκοσμιοποίησης και μπορούν να περιγραφούν με τα ακόλουθα αλληλένδετα σημεία. Αρχικά, αυτοί που προωθούν την υπόθεση της παγκοσμιοποίησης δεν παρέχουν μια συνεκτική έννοια της παγκόσμιας οικονομίας στην οποία υπερεθνικές δυνάμεις και παράγοντες είναι αποφασιστικής σημασίας. Αυτό οδηγεί προς απόδειξη ότι η ενισχυμένη διεθνοποίηση των οικονομικών σχέσεων από το 1970 δεν αποτελεί από μόνη της απόδειξη για την εμφάνιση μιας διακριτής παγκόσμιας οικονομικής δομής. Επιπλέον, η διεθνής οικονομία έχει υποστεί σημαντικές διαρθρωτικές αλλαγές κατά τον τελευταίο αιώνα και ότι υπήρξαν επίσης προηγούμενες περίοδοι της διεθνοποίησης του εμπορίου, των ροών κεφαλαίου και του νομισματικού συστήματος (κυρίως το διάστημα 1870-1914). Επίσης επιχειρηματολογούν σχετικά με το γεγονός ότι είναι πολύ λίγες οι πραγματικά παγκοσμίως υπερεθνικές επιχειρήσεις. Οι περισσότερες επονομαζόμενες υπερεθνικές είναι στην πραγματικότητα μόνο πολυεθνικές εταιρείες που εξακολουθούν να λειτουργούν από διακριτές εθνικές βάσεις. Τέλος οι προοπτικές για τη ρύθμιση από τη διεθνή συνεργασία, τη

διαμόρφωση εμπορικών συνασπισμών, καθώς και την ανάπτυξη νέων εθνικών στρατηγικών που λαμβάνουν υπόψη την διεθνοποίηση έχουν πλέον εξαντληθεί.⁶¹

Στη συλλογιστική σκέψη των παραπάνω επιχειρημάτων και θεωρήσεων που περικλείουν τις απόψεις των θεωρητικών της μη συστημικής προσέγγισης του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, μπορούμε να σχολιάσουμε ότι επιχειρείται από την βάση των ίδιων των ιδεών αυτών ο τρόπος με τον οποίο μπορεί μέσα από το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς να αναδυθούν νέες μορφές κοινωνικής οργάνωσης οι οποίες θα μπορέσουν να καλύψουν τα κενά και να διορθώσουν τις επιπτώσεις του νεοφιλελευθερισμού τόσο στην εργασία όσο και στο περιβάλλον. Οι διαδικασίες όμως αυτές για να μπορέσουν να εγκατασταθούν στο νέο σύστημα θα πρέπει να δρομολογηθούν από κάτω προς τα πάνω για να μπορέσουν να πιέσουν τις ελίτ και να διαπραγματευτούν ένα διαφορετικό πλαίσιο διεθνών κανόνων. Στην υπόθεση του Bourdieu που είδαμε προηγουμένως, ότι ο νεοφιλελευθερισμός είναι μια ουτοπία που επιβλήθηκε κυρίως από τις αμερικανικές ελίτ, συμπεραίνουμε ότι ο τρόπος αντιμετώπισής τους θα μπορούσε να είναι η στροφή στο έθνος-κράτος και ακόμη περισσότερο στο υπερεθνικό κράτος, ένα ευρωπαϊκό κράτος σε μια διαδικασία που θα μπορούσε να οδηγήσει σε ένα παγκόσμιο κράτος και το οποίο θα ήταν ίσως περισσότερο ικανό να ελέγχει και να φορολογεί αποτελεσματικά τα κέρδη που δημιουργούνται στις χρηματοπιστωτικές αγορές, αλλά πάνω από όλα να έχει τη δυνατότητα αν όχι να εξουδετερώσει, τουλάχιστον να μετριάσει τον καταστροφικό αντίκτυπο που αυτές έχουν στην αγορά εργασίας.⁶² Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι προσεγγίσεις των θεωρητικών της αριστεράς, η συμβολή των οποίων στο κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης είναι το γεγονός ότι προτείνουν να ασκηθεί μεγαλύτερη πίεση πάνω στις ελίτ, έτσι ώστε το έθνος-κράτος να μπορέσει να αντισταθεί στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Όπως αναλύει ο L. Panitch,⁶³ “*τόρα που το κεφάλαιο έχει διαφύγει από τον έλεγχο*

---

61 βλ. Hirst P. και Thompson G., *Globalisation in Question*, Polity Press, Cambridge 1996.

62 βλ. *The Essence of Neoliberalism: utopia of endless exploitation*, οπ. αν. παρ.

63 βλ. *Globalization and the State*, οπ. αν. παρ. σ. 62.

του έθνους-κράτους, η Αριστερά και η αστική τάξη θα πρέπει να μάθουν να λειτουργούν στο έδαφος ολόκληρου του πλανήτη". Η προσέγγιση αυτή εκπροσωπείται επίσης από τον David Held για τον οποίο η παγκοσμιοποίηση συνεπάγεται μία διακριτή νέα διεθνή τάξη που περιλαμβάνει την ανάδυση ενός παγκόσμιου οικονομικού συστήματος το οποίο επεκτείνεται πέρα από τον έλεγχο ενός και μόνο κυρίαρχου κράτους, την επέκταση των δικτύων διακρατικών διασυνδέσεων και τηλεπικοινωνιών επάνω στις οποίες τα κράτη ασκούν ελάχιστη επιρροή, η τεράστια αύξηση των διεθνών οργανισμών η οποία μπορεί να περιορίσει το πεδίο ανάληψης δράσης των περισσότερων κυρίαρχων κρατών καθώς και η ανάπτυξη μιας παγκόσμιας στρατιωτικής τάξης η οποία μπορεί να μειώσει το φάσμα των διαθέσιμων πολιτικών επιλογών των κυβερνήσεων και των πολιτών τους. Από τη στιγμή που αυτή η νέα παγκόσμια τάξη έχει προφανώς γλιτώσει από τον έλεγχο των δημοκρατικών θεσμών που βρίσκονται σε εθνικό επίπεδο, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η δημοκρατία πρέπει να γίνει μια διακρατική υπόθεση.

Αξιολογώντας τις παραπάνω απόψεις θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι είναι ίσως ακόμη και επιβεβλημένο να δοθεί στρατηγική προτεραιότητα στις ομάδες, στους οργανισμούς, τις ενώσεις και τις οργανώσεις της διεθνούς κοινωνίας των πολιτών, οι οποίες εκτείνοντας την ιδιότητά τους ως φορείς δημοκρατικού ελέγχου μέσω μιας κατάλληλης επαναδιατύπωσης των ορίων και των συστημάτων της εκπροσώπησης, της ρύθμισης και του ελέγχου πάνω στη βάση που θα δημιουργήσουν παγιωμένοι υπερεθνικοί χάρτες κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δικαιωμάτων.⁶⁴ Όπως προκύπτει από τα παραπάνω το κοινό συμπέρασμα των αναλυτών της μεταρρυθμιστικής Αριστεράς, το οποίο αποτελεί και το θεωρητικό κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης, είναι ότι η άσκηση πίεσης από κάτω προς τα πάνω θα μπορούσε να αντιστρέψει τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση ή τουλάχιστον να επιτρέψει στις σοσιαφιλελεύθερες κυβερνήσεις να επαναδιαπραγματευτούν τους κανόνες που καθορίζουν τους διεθνείς θεσμούς, όπως είναι οι διεθνείς οργανισμοί.

---

64 Held D., *Democracy: From city-states to a cosmopolitan order*, Political Studies, XL, Special Issue 1992, σσ. 32-34.

Νέο-Μαρξιστικές Προσεγγίσεις

Οι νέο-Μαρξιστικές θεωρίες μας παρέχουν το κοινωνικό υπόβαθρο που απορρέει από τις σφαίρες της οικονομίας και του κράτους και αναλύουν το πώς οι κοινωνικές δυνάμεις, που έχουν προέλθει από τις κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής επιτυγχάνουν την ηγεμονία και προχωρούν στη δημιουργία σταθερών και ενιαίων περιόδων καπιταλιστικής οργάνωσης. Είναι, με άλλα λόγια, μια προσέγγιση που αφορά ειδικά την εξέταση και ανάλυση για αυτό που αποκαλείται ιστορικά ηγεμονική παγκόσμια τάξη και το πώς αυτή η παγκόσμια τάξη δημιουργείται και μετασχηματίζεται.⁶⁵ Στις κοινωνικές επιστήμες η κυρίαρχη εξήγηση της σύγχρονης πολιτικής και οικονομικής αλλαγής έγκειται στην έννοια της παγκοσμιοποίησης. Ερμηνεύοντας τον μεταπολεμικό κόσμο, σαν μια περίοδο κατά την οποία οι οικονομίες είχαν μια αυστηρά εθνική μορφή, η θεωρία της παγκοσμιοποίησης αντιτείνει ότι από τις δεκαετίες του '70 και του '80, αναδύεται μια παγκόσμια οικονομία πέρα από τον έλεγχο των υπευθύνων χάραξης εθνικής πολιτικής και ως εκ τούτου τα κράτη καθίστανται ανίκανα να ακολουθήσουν πολιτικές εθνικού προστατευτισμού και ευημερίας. Έχουμε έτσι τη δημιουργία μιας παγκόσμιας τιμής για κάθε εμπόρευμα, συμπεριλαμβανομένης της τιμής της εργασίας. Η παγκοσμιοποιημένη οικονομία φαίνεται να έχει επιβάλει από θέση ισχύος την εξουσία του κεφαλαίου πάνω στο εθνικό κράτος και στην εργασία, στο βαθμό που οι φορείς χάραξης πολιτικής έχουν μείνει με περιορισμένες εναλλακτικές λύσεις πέρα από το να επιβάλουν πολιτικές λιτότητας, έτσι ώστε να καταστήσουν τις οικονομίες τους ανταγωνιστικές σε ένα περιβάλλον παγκόσμιου αγώνα για την προσέλκυση και τη διατήρηση του κεφαλαίου που κινείται σε παγκόσμιο επίπεδο. Με τον τρόπο αυτό, το παγκοσμιοποιημένο κράτος θεωρείται ως το νεοφιλελεύθερο κράτος της ελεύθερης αγοράς όπου σε αντίθεση με το παρελθόν (από τη μεταπολεμική περίοδο έως τη δεκαετία του 1970), χαρακτηριζόταν ως

---

65 Bieler, A., Bonefeld, W., Burnham, P., Morton, A., *Global Restructuring, State, Capital and Labour*, Palgrave, Hampshire 2006, σσ. 14-15.

κεϋνσιανό/σοσιαλδημοκρατικό κράτος.⁶⁶ Σε παράλληλη συλλογιστική σκέψη ο Leslie Sklair αναλύει την προσέγγιση της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης. Σύμφωνα με τον Sklair η καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση είναι η πιο ισχυρή σύγχρονη μορφή της παγκοσμιοποίησης, μέσω της οποίας η ουσιαστική εξουσία η οποία ασκείται στο παγκόσμιο σύστημα, είναι όλο και περισσότερο στα χέρια της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης η οποία αποτελείται από τις εξής κατηγορίες: από αυτούς που κατέχουν και ελέγχουν τις μεγάλες επιχειρήσεις και τις τοπικές θυγατρικές τους, τους παγκοσμιοποιημένους γραφειοκράτες και πολιτικούς, τους παγκοσμιοποιημένους επαγγελματίες και τις καταναλωτικές ελίτ. Η υπερεθνική καπιταλιστική τάξη συμμετέχει σε μια ποικιλία δραστηριοτήτων που λαμβάνουν χώρα σε όλα τα επίπεδα, συμπεριλαμβανομένης της κοινότητας, αστικές, εθνικές, και παγκόσμιες πολιτικές και περιλαμβάνει πολλές διαφορετικές ομάδες και δραστηριότητες.⁶⁷ Σε συνέχεια της προσέγγισης της υπερεθνικής καπιταλιστικής τάξης, υπάρχει η αντίληψη που εισήγαγαν οι Hardt και Negri οι οποίοι βλέπουν την παγκοσμιοποίηση με τη μορφή αυτοκρατορίας. Υπάρχουν αρκετοί που θεωρούν ότι η παγκοσμιοποίηση της καπιταλιστικής παραγωγής και συνδιαλλαγής σημαίνει ότι οι οικονομικές σχέσεις έχουν γίνει πιο αυτόνομες από τους πολιτικούς ελέγχους και συνακόλουθα η πολιτική κυριαρχία έχει παρακμάσει και έχουμε οδηγηθεί σε μια περίοδο απαγκίστρωσης της καπιταλιστικής οικονομίας από τους περιορισμούς και τις στρεβλώσεις που της είχαν επιβληθεί από τις πολιτικές δυνάμεις. Στη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης η κυριαρχία του έθνους-κράτους παραμένει αν και συνεχώς βαίνει μειούμενη. Οι κύριοι παράγοντες που συντελούν στην παραγωγή όπως κεφάλαιο, τεχνολογία, αγαθά, μετακινούνται με αυξανόμενη ευκολία διαμέσου των εθνικών συνόρων ενώ στον αντίποδα το έθνος-κράτος έχει όλο και λιγότερη δύναμη να ελέγξει τις ροές αυτές όπως και το να επιβάλει την εξουσία του πάνω στην οικονομία. Σύμφωνα όμως με τους Hardt και Negri η αδυναμία της κυριαρχίας του

---

66 Hirsch, J., *Globalisation of Capital, Nation-States and Democracy*, Studies in Political Economy, 54, 1997, σ.39-58.

67 Sklair L., *The Transnational Capitalist Class*, Blackwell, Oxford 2001.

έθνους-κράτους δεν σημαίνει μείωση της κυριαρχίας γενικότερα. Η βασική τους υπόθεση είναι ότι η κυριαρχία έχει πάρει νέα μορφή, αποτελούμενη ταυτόχρονα από εθνικούς αλλά και από υπερεθνικούς οργανισμούς οι οποίοι ενώνονται υπό την ίδια λογική κυριαρχίας. Αυτή τη νέα μορφή κυριαρχίας αποκαλούν ‘Αυτοκρατορία’. Σε αντίθεση με τον ιμπεριαλισμό, η Αυτοκρατορία δεν εγκαθιδρύει γεωγραφικό κέντρο εξουσίας και δεν βασίζεται σε σύνορα και απαγορεύσεις. Πρόκειται για αποκεντρωμένη εξουσία η οποία σταδιακά ενσωματώνει το παγκόσμιο πεδίο με ανοιχτά σύνορα τα οποία συνεχώς επεκτείνονται.⁶⁸

---

68 Hardt M., Negri A., *Empire*, Harvard University Press, Cambridge 2001.

Παγκοσμιοποίηση και Συλλογική Δράση

Η παγκοσμιοποίηση συνιστά ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, το οποίο είναι επιφορτισμένο με τις διάφορες σχέσεις εξουσίας που δρουν μέσα στο πλαίσιο αυτό, με αποτέλεσμα να υπάρχουν επιπτώσεις που παράγουν ανισότητες και διαφόρων ειδών αποκλεισμούς, αλλά ταυτόχρονα δημιουργούν δυνατότητες για βαθιές αλλαγές στις κοινωνικές δυνάμεις. Οι επιπτώσεις της παγκοσμιοποίησης στα κοινωνικά κινήματα ήταν επίσης πολλαπλές, παράγοντας κατακερματισμούς και διαιρέσεις αλλά την ίδια στιγμή ωθούν νέους τρόπους διάρθρωσης, πιο ευέλικτους και χωρίς αποκλεισμούς, καθώς και κινητοποιήσεις σε παγκόσμιο επίπεδο, που προσανατολίζονται στο να αμφισβητήσουν το ηγεμονικό περιεχόμενο της και αγωνίζονται για μια εναλλακτική παγκοσμιοποίηση.⁶⁹ Τα κοινωνικά κινήματα αποτελούνται από μεγάλους αριθμούς μεμονωμένων ατόμων, δικτύων και ομάδων, οι οποίοι εκφράζουν τη δυσαρέσκειά τους και εγείρουν απαιτήσεις από τα κέντρα εξουσίας καθώς και από τις πολιτικές και οικονομικές ελίτ με τρόπους και μεθόδους που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν αντισυμβατικές και ίσως αμφιλεγόμενες. Τα υπερεθνικά κοινωνικά κινήματα φέρνουν σε επαφή ανθρώπους και δίκτυα από διάφορα μέρη των χωρών ή του κόσμου, τα οποία ενώνονται κάτω από κοινούς στόχους. Αν και τα κινήματα αυτά δεν είναι πρώτη φορά που εμφανίζονται, η σύγχρονη μορφή παγκοσμιοποίησης πέρα από αρκετές δύσκολες προκλήσεις που έχει θέσει στους κοινωνικούς σχηματισμούς και στα μεμονωμένα άτομα, τους έχει δώσει όμως και πολλά πλεονεκτήματα. Η τεχνολογική ανάπτυξη και κυρίως η ραγδαία ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιών και η διάδοση της εφαρμογής του διαδικτύου, έχει καταστήσει ταχύτερη την ενημέρωση, την μετάδοση της πληροφορίας, καθώς και την κινητοποίηση του πληθυσμού. Η σύγχρονη μορφή παγκοσμιοποίησης που αναδείχθηκε από την εφαρμογή του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού έχοντας σαν αποτέλεσμα την απεθνικοποίηση, την ιδιωτικοποίηση των παραμέτρων της οικονομικής και

---

⁶⁹ Vargas V., *Feminism, Globalization and the Global Justice and Solidarity Movement*, Cultural Studies, Τόμος 17, Έκδοση 6, 2003, σσ. 905-920.

κοινωνικής ζωής καθώς και την ευέλικτες μορφές εργασίας και την απορρύθμιση των αγορών κεφαλαίου, με αποτέλεσμα τις δυσμενείς επιπτώσεις σε δικαιώματα που είχαν αποκτηθεί με το πέρασμα του χρόνου όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα εργασιακά, των γυναικών και της προστασίας του περιβάλλοντος, ανέδειξε τα κοινωνικά κινήματα τα οποία κινητοποιούνται σε τοπικό ή υπερεθνικό επίπεδο με στόχο το σχηματισμό ομάδων και φορέων αλλαγής. Με τον τρόπο αυτό όπως η παγκοσμιοποίηση διέδωσε τον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό σε ολόκληρο τον κόσμο, έτσι ακριβώς δημιούργησε και το ρεύμα αντίθεσης και συλλογικής δράσης μέσω αντισυμβατικών και εξωθεσμικών πολιτικών. Επίσης όπως η ανάπτυξη της τεχνολογίας και του διαδικτύου επέτρεψε στους καπιταλιστές να πραγματοποιούν συναλλαγές και να αποκομίζουν κέρδος σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου, έτσι ακριβώς η ίδια τεχνολογία έδωσε στα κοινωνικά κινήματα τη δυνατότητα να οργανώνουν και να συμμετέχουν σε δράσεις αποτελεσματικά και με ταχύτητα σε διάφορα μέρη του κόσμου. Αυτού του είδους η δράση έγινε περισσότερο εμφανής με την εκδήλωση των δημοκρατικών κινήματων στη Μέση Ανατολή και την Βόρεια Αφρική. Η Αραβική Άνοιξη,⁷⁰ όπως ονομάστηκε, ήταν το επαναστατικό κύμα διαδηλώσεων και διαμαρτυριών που έλαβε χώρα στη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική από το Δεκέμβριο του 2010. Πριν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, το Σουδάν ήταν η μόνη Αραβική χώρα που ανέτρεψε επιτυχώς δικτατορικά καθεστώτα το 1964 και το 1985. Εκδηλώθηκαν εξεγέρσεις στην Τυνησία και την Αίγυπτο, εμφύλια σύρραξη στη Λιβύη, εξεγέρσεις στο Μπαχρέιν, τη Συρία και την Υεμένη. Μεγάλες διαδηλώσεις έγιναν επίσης στην Αλγερία, το Ιράν, το Ιράκ, την Ιορδανία, το Μαρόκο και το Ομάν. Μικρότερες οργανωμένες διαμαρτυρίες έγιναν στο Τζιμπουτί, το Κουβέιτ, τον Λίβανο, τη Μαυριτανία, τη Σαουδική Αραβία, και το Σουδάν. Κοινό γνώρισμα των διαδηλώσεων ήταν η αντίσταση με καμπάνιες, απεργίες, πορείες, καθώς και η χρήση κοινωνικών δικτύων όπως το Facebook, το Twitter και το YouTube, για την οργάνωση, την επικοινωνία, και την ενημέρωση περί των προσπαθειών των κρατών για καταπίεση και

---

70 Lynch M., *The Arab Uprising: The Unfinished Revolutions of the New Middle East*, New York: PublicAffairs 2012, σ. 9.

λογοκρισία. Το σύνθημα των διαδηλωτών στον Αραβικό κόσμο ήταν "ο λαός θέλει να πέσει το καθεστώς".⁷¹ Αρκετοί αναλυτές έχουν επιχειρήσει συγκρίσεις μεταξύ των κινημάτων της Αραβικής Άνοιξης και τις επαναστάσεις του 1989 που σάρωσαν την Ανατολική Ευρώπη, όσον αφορά την κλίμακα και τη σημασία τους.⁷² Άλλοι, ωστόσο, έχουν επισημάνει ότι υπάρχουν αρκετές βασικές διαφορές μεταξύ των κινημάτων αυτών, όπως είναι για παράδειγμα οι στόχοι οι οποίοι έχουν τεθεί και τα επιθυμητά τους αποτελέσματα καθώς και ο οργανωτικός ρόλος της τεχνολογίας του διαδικτύου στις αραβικές επαναστάσεις.⁷³ Το κοινωνικό κίνημα της Αραβικής Άνοιξης πιστεύεται ευρέως ότι έχει κινητοποιηθεί από τη δυσαρέσκεια της διακυβέρνησης των τοπικών κυβερνήσεων, αν και ορισμένοι θεωρούν ότι ώθηση έχουν δώσει προς την κατεύθυνση αυτή και οι μεγάλες διαφορές στα επίπεδα εισοδήματος. Παρατηρώντας τα παραπάνω διαπιστώνουμε ότι είναι πολλοί οι παράγοντες εκείνοι που θεωρούνται ότι έχουν οδηγήσει στις διαμαρτυρίες, συμπεριλαμβανομένων των θεμάτων όπως η άσκηση εξουσίας από καθεστώτα που εφάρμοσαν τη δικτατορία ή την απόλυτη μοναρχία, οι παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, διάφορα θέματα πολιτικής διαφθοράς, η οικονομική ύφεση, η ανεργία, η ακραία φτώχεια, καθώς και μια σειρά δημογραφικών παραγόντων, όπως ένα μεγάλο ποσοστό των μορφωμένων αλλά και ο δυσαρεστημένος πληθυσμός της νεολαίας.⁷⁴ Καταλύτης για τις εξεγέρσεις σε όλη τη Βόρεια Αφρική και τις χώρες του Περσικού Κόλπου αποτέλεσε η συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια των δικτατόρων οι οποίοι κατείχαν στην εξουσία για δεκαετίες, η ανεπαρκής διαφάνεια της αναδιανομής του εισοδήματος, η διαφθορά και κυρίως η άρνηση της νεολαίας να αποδεχθεί την κατάσταση αυτή σαν δεδομένη. Η αύξηση των τιμών των τροφίμων σε συνδυασμό με τα ποσοστά φτώχειας και πείνας αποτελούν ακόμη ένα πολύ

---

71 Abulof U., "What Is the Arab Third Estate?", Huffington Post, 10 Μαρτίου 2011, (Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου 2013).

72 Sullivan C.J., "Riding the Revolutionary Wave: America, The Arab Spring and the Autumn of 1989", The Washington Review of Turkish and Eurasian Affairs, Rethink Institute., Απρίλιος 2011. (Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου 2013).

73 Guéhenno J.M., "The Arab Spring is 2011, Not 1989", The New York Times, 21 Απριλίου 2011, (Ανακτήθηκε 12 Αυγούστου 2013).

74 Korotayev A, Zinkina J, *Egyptian Revolution: A Demographic Structural Analysis*, Entelequia. Revista Interdisciplinar 13, 2011, σσ. 139–165.

σημαντικό παράγοντα.⁷⁵

Σχολιάζοντας τα παραπάνω συνειδητοποιούμε ότι η παγκοσμιοποίηση είναι μια πολυεπίπεδη διαδικασία κοινωνικής αλλαγής με οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές διαστάσεις, οι οποίες αντανakλούν την ομοιογένεια όπως και την ανομοιογένεια, φέρνουν στο προσκήνιο νέες μορφές ανισότητας και ανταγωνισμού καθώς και υπερεθνικές μορφές οργάνωσης και κινητικότητας. Αυτό που ονομάσαμε και παραπάνω ως παγκοσμιοποίηση από πάνω, αποτελεί το τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα, κάτι το οποίο περιλαμβάνει και τη διάδοση των ιδεών του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού μέσω της επένδυσης, του εμπορίου, όπως ακόμη και του πολέμου. Οι ανισότητες που προκύπτουν από τους κοινωνικούς αυτούς μετασχηματισμούς έχουν αντίκτυπο στις κοινωνικές τάξεις, στο φύλλο και την καταγωγή και διατηρούνται μέσω της διαδικασίας της συσσώρευσης και της διάχυσης από τον πυρήνα στην περιφέρεια του παγκόσμιου συστήματος. Η θέση και δράση των κοινωνικών κινημάτων αποτελεί απάντηση στα μειονεκτήματα της παγκοσμιοποίησης και ιδιαίτερα του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, αντανakλούν την επέκταση της κοινωνίας των πολιτών, την υπερεθνική δημόσια σφαίρα και την πολιτιστική κουλτούρα σε παγκόσμιο επίπεδο καθώς και επωφελούνται από τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες που σχετίζονται με την νέα εποχή της μετάδοσης της πληροφορίας και των τηλεπικοινωνιακών τεχνολογιών. Η διεθνοποίηση αυτή αποτελεί στρατηγική αύξησης της παγκόσμιας επίδρασης των κοινωνικών κινημάτων και επεκτείνει την κινητικότητα, τη διαφορετικότητα, την αντιπροσώπευση καθώς και τη σφαίρα επιρροής. Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα όπως τα υπερεθνικά φεμινιστικά δίκτυα και το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ λειτουργούν ως φορείς διάδοσης και μετάδοσης της δημοκρατίας. Η υπερεθνική δημόσια σφαίρα και η παγκόσμια κοινωνία των πολιτών αποτελούνται από κοινωνικά κινήματα, δίκτυα υπεράσπισης, στρατιωτικές ομάδες και δίκτυα ενημέρωσης σε αμφιλεγόμενες αλληλεπιδράσεις και με διαφορετική αντίληψη για τον ορισμό της "ιδανικής κοινωνίας". Επίσης δεν

---

75 Breisinger C., Ecker O., Al-Riffai P., *"Economics of the Arab awakening"*, Washington, DC: International Food Policy Research Institute, IFPRI Policy Brief 18, Μάιος 2011.

αντιπροσωπεύουν όλα τα κοινωνικά κινήματα τις ίδιες αρχές όπως της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Είναι γενικότερα αποδεκτό ότι η ιστορική διαδρομή του παγκόσμιου συστήματος αναπτύσσεται πάνω σε μια σειρά από διακυμάνσεις και όπως αυτή της καπιταλιστικής επέκτασης έχει περάσει από κύματα συσπείρωσης και απορρύθμισης. Με τον ίδιο λοιπόν τρόπο τα ανθρωπιστικά κινήματα ανέρχονται και ατονούν με την αντίστοιχη κυκλική διαδικασία. Τα κοινωνικά κινήματα που υπάρχουν σήμερα, έχουν στενή σχέση με τα κινήματα που αναπτύχθηκαν κατά τον 18ο, τον 19ο αλλά και ακόμα στις αρχές του 20ού αιώνα, όπως ήταν τα εργατικά, τα σοσιαλιστικά, τα κομμουνιστικά, τα εκσυγχρονιστικά, ακόμα και αυτά των αναρχικών σε μια οικονομική περίοδο που χαρακτηρίστηκε από σημαντικούς κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Τα σημαντικότερα κοινωνικά κινήματα της εποχής μας είναι το κίνημα της Παγκόσμιας Δικαιοσύνης (Global Justice Movement), το Ισλαμικό (Islamist) και το Φεμινιστικό (Feminist). Τα κινήματα αυτά πέρα από το γεγονός ότι έχουν τη σημαντικότερη δράση στις σύγχρονες κοινωνίες, ταυτόχρονα όμως έχουν πολλά κοινά με αντίστοιχα που εμφανίστηκαν σε προηγούμενες ιστορικά περιόδους. Το κίνημα της Παγκόσμιας Δικαιοσύνης για παράδειγμα, το οποίο έχει στενούς δεσμούς με αριστερές οργανώσεις και κινήματα αλληλεγγύης, όπως και με κινήματα εργατικά, οικονομικά καθώς και ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αναδείχθηκε ως αντίπαλο δέος στην κυριαρχία της νεοφιλελεύθερης παγκόσμιας τάξης πραγμάτων, στοχεύοντας στη δημιουργία ενός διαφορετικού κόσμου μέσω της διαμαρτυρίας απέναντι στους εκπροσώπους των συμφερόντων του εταιρικού καπιταλισμού και τους συμμάχους τους, έχοντας σαν επιδίωξη την ισοκατανομή των οικονομικών πόρων. Το Παγκόσμιο Κίνημα Δικαιοσύνης είναι στην ουσία μια συγκέντρωση ατόμων και των ομάδων, οι οποίοι υποστηρίζουν τους κανόνες του δίκαιου εμπορίου και είναι αρνητικοί απέναντι στους υπάρχοντες θεσμούς της παγκόσμιας οικονομίας, όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου. Ενώ χαρακτηρίζεται συχνά από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης ως το κίνημα κατά της παγκοσμιοποίησης, εκείνοι που εμπλέκονται, ωστόσο, συχνά αρνούνται ότι είναι κατά της

παγκοσμιοποίησης, επιμένοντας ότι υποστηρίζουν την παγκοσμιοποίηση της επικοινωνίας και των ανθρώπων και αντιτάσσονται μόνο στην παγκόσμια επέκταση της εξουσίας των εταιριών.⁷⁶ Στο πεδίο των κοινωνικών κινήματων επίσης τα Ισλαμικά κινήματα αντιτίθενται πέρα από τους τομείς που θεωρούν ως φορείς δυτικοποίησης και αντί – Ισλαμικού νεωτερισμού στις χώρες τους, αλλά επιπλέον αντιτάσσονται στην ηγεμονική δύναμη των ΗΠΑ καθώς και στην αμέριστη συμπαράσταση που δείχνουν οι τελευταίες στο Ισραήλ στις διαφορές που έχουν με την Παλαιστίνη και τις γειτονικές χώρες.⁷⁷

Το καπιταλιστικό παγκόσμιο σύστημα παράγει διάφορες μορφές ανισότητας, οι οποίες έχουν αντίκτυπο μέχρι και στο ανθρώπινο φύλο, κάτι το οποίο βρίσκεται στο στόχαστρο των Φεμινιστριών καθώς ο τρόπος λειτουργίας των εταιριών, των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων αλλά και αρκετών κυβερνήσεων γεννά διακρίσεις στις οποίες είναι αντίθετες.⁷⁸

Τα κοινωνικά κινήματα δημιουργούν και ενεργοποιούν παγκόσμια δίκτυα με σκοπό την κινητοποίηση και την πίεση στο εξωτερικό των κρατών, συμμετέχουν σε πολυμερείς και διακυβερνητικούς φορείς άσκησης εξουσίας και δρουν επίσης στο εσωτερικό των κρατών προσπαθώντας να ενισχύσουν την ενημέρωση και συμμετοχή των πολιτών. Η χρήση του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης έχουν μειώσει τον χρόνο και την απόσταση καθιστώντας την πραγματοποίηση των σκοπών των κοινωνικών κινήματων ακόμα πιο εύκολη και άμεση. Επιπλέον είναι ευκολότερο πλέον για τους ακτιβιστές να οργανώνουν τον τρόπο και τους τομείς δράσης τους έξω από τα σύνορα του ενός κράτους ενώνοντας τα άτομα με κοινούς στόχους και ανησυχίες σε ένα κοινό μέτωπο σκέψης, έκφρασης και δράσης. Η διαδικασία αυτή σε όλη της την πορεία συντελεί στη δημιουργία μιας παγκόσμιας κοινωνίας πολιτών και μιας υπερεθνικής

---

76 della Porta, D., *The Social Bases of the Global Justice Movement: Some Theoretical Reflections and Empirical Evidence from the First European Social Forum*, Civil Society and Social Movements Programme Paper No. 21. Geneva 2005: UNRISD (United Nations Research Institute for Social Development).

77 Wiktorowicz Q., *Islamic Activism, A Social Movement Theory Approach*, Indiana University Press, Bloomington 2004.

78 Meyer S.D., Tarrow S., *The Social Movement Society, contentious politics for a new century*, Rowman and Littlefield Publishers, Oxford 1998.

δημόσιας σφαίρας.⁷⁹ Σε κάθε περίπτωση όμως, η τμηματική, πολυκεντρική και κατακερματισμένη διάρθρωση των κοινωνικών κινημάτων εγγυάται την παρουσία διαφορετικών τάσεων μέσα στο ίδιο το κίνημα, συμπεριλαμβανομένων, ριζοσπαστικών, επαναστατικών, ακόμα και τρομοκρατικών τάσεων. Έτσι στοιχειοθετείται η διάκριση μεταξύ εκσυγχρονιστικών κινημάτων, αντιδραστικών κινημάτων και της κοινωνίας των πολιτών. Τα εκσυγχρονιστικά κινήματα και η κοινωνία των πολιτών, επιθυμούν τη διαπραγμάτευση με τους κρατικούς θεσμούς και τους θεσμούς της παγκόσμιας διακυβέρνησης, με σκοπό το χτίσιμο και την εμβάθυνση των δημοκρατικών πρακτικών και των θεσμικών σχέσεων αλληλεπίδρασης, στη βάση πάντοτε της ευρύτερης δυνατής κοινωνικής βάσης και στήριξης καθώς και τον σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων. Τα τρομοκρατικά δίκτυα, συνήθως δεν ενδιαφέρονται και τόσο για την εμβάθυνση των δημοκρατικών θεσμών καθώς, ούτε στηρίζονται σε διευρυμένη κοινωνική βάση και δεν έχουν σε υψηλή προτεραιότητα την τήρηση και την εξύψωση των ατομικών δικαιωμάτων καθότι αυτά πρέπει να υποτάσσονται στο ευρύτερο πλαίσιο του γενικού συμφέροντος. Με τον ίδιο τρόπο που η παγκοσμιοποίηση είναι μια αρκετά πολύπλοκη και πολλές φορές αντικρουόμενη διαδικασία, τα υπερεθνικά κοινωνικά κινήματα σαν αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής δεν θα μπορούσαν παρά να έχουν τις ίδιες ακριβώς ιδιαιτερότητες. Με τον τρόπο που η παγκοσμιοποίηση γέννησε ειρηνικά και δημοκρατικά κοινωνικά κινήματα, με την ίδια ακριβώς διαδικασία εκδηλώθηκαν βίαιες επαναστάσεις και υπερεθνικά δίκτυα βίαιων εξτρεμιστών.

Όλη αυτή η μορφή συλλογικής δράσης λαμβάνει χώρα μέσα στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα και στην σύγχρονη φάση που αυτό βρίσκεται δηλαδή στη φάση της παγκοσμιοποίησης, η οποία έχει δημιουργήσει ένα υπερεθνικό δίκτυο ευκαιριών και έχει επιτρέψει την διασυνοριακή κινητικότητα. Ο Ισλαμικός ακτιβισμός για παράδειγμα, έχει υποκινηθεί από την διαφθορά και τον αυταρχισμό στις χώρες όπου κατά πλειοψηφία κατοικούν μουσουλμάνοι, από την αλληλεγγύη των ομοϊδεατών

---

79 Pianta M., Marchetti R., *The Global Justice Movements: the transnational dimension*, Selected Works 2007, http://works.bepress.com/mario_pianta/55.

τους σε άλλες χώρες όπως η Παλαιστίνη, το Ιράκ ή το Αφγανιστάν, καθώς και από την αντίθεση στις τάσεις εκκοσμίκευσης και δυτικοποίησης του πολιτισμού τους. Το υπερεθνικό Ισλαμικό κίνημα αποτελείται από δίκτυα και ομάδες τα οποία ποικίλουν από αυτά που έχουν μετριοπαθείς έως και αυτά που εκδηλώνουν εξτρεμιστικές τάσεις, χρησιμοποιώντας αντίστοιχα μεθόδους συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία μέχρι και ωμή βία.⁸⁰

Το υπερεθνικό φεμινιστικό κίνημα, αποτελείται κυρίως από γυναίκες προερχόμενες από διαφορετικές χώρες οι οποίες κινητοποιούνται για να διαμαρτυρηθούν κατά της ανισότητας των δύο φύλων αλλά και να προωθήσουν τα δικαιώματα της γυναίκας, την ισότητα και την ειρήνη.⁸¹ Το Παγκόσμιο Κίνημα Δικαιοσύνης αποτελείται από χαλαρά οργανωμένες ομάδες οι οποίες διαμαρτύρονται για τα μειονεκτήματα της παγκοσμιοποίησης και ζητούν οικονομική και κοινωνική δικαιοσύνη. Ένας κύριος φορέας δράσης του κινήματος είναι το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ (World Social Forum) - σε αντιδιαστολή με το Παγκόσμιο Οικονομικό Φόρουμ (World Economic Forum) το οποίο οργανώνουν οι παγκόσμιες οικονομικές ελίτ – το οποίο είναι ένας τόπος συνάντησης με στόχο τη δημοκρατική διαβούλευση των διαφόρων υπερεθνικών δικτύων. Πρόσφατες εκδηλώσεις του κινήματος παγκόσμιας δικαιοσύνης αναπτύχθηκαν κατά τη διεξαγωγή των διαδηλώσεων κατά της λιτότητας στην Ευρώπη και κυρίως στην Ελλάδα, όπως και στο κίνημα της κατάληψης της Wall Street (Occupy Wall Street).⁸²

---

80 βλ. *Islamic Activism, A Social Movement Theory Approach*, οπ. αν. παρ.

81 βλ. *The Social Movement Society, contentious politics for a new century*, οπ. αν. παρ.

82 Moghadam M.V., *Globalization and Social Movements: Islamism, feminism and the global justice movement*, Rowman and Littlefield Publishers, Plymouth 2013, σσ. 54-60.

Παγκοσμιοποίηση και έθνος-κράτος

Έπειτα από την παραπάνω ανάλυση το ερώτημα το οποίο προκύπτει είναι το εάν κατά πόσο η διαδικασία της παγκοσμιοποίησης έχει επηρεάσει την κυριαρχία και την αυτόνομη άσκηση πολιτικής του έθνους-κράτους. Με μια πρώτη ανάγνωση θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι είναι λογικό από τη στιγμή που η παγκοσμιοποίηση συνεπάγεται την μεταφορά από το έδαφος του κράτους των οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών διαδικασιών και θεσμών, επόμενο είναι το έθνος-κράτος σαν μηχανισμός εξουσίας να χάσει μέρος της δύναμής του και ίσως σε ορισμένους τομείς να υποκατασταθεί. Οι διεθνείς ροές κεφαλαίων και η αυξανόμενη δύναμη των υπερεθνικών θεσμών, όπως των διεθνών χρηματοπιστωτικών οργανισμών, αφήνουν στα κράτη μειωμένες επιλογές. Από το σημείο κατά το οποίο τα κράτη έθεταν τους όρους λειτουργίας των αγορών, παρατηρούμε σήμερα τα κράτη να προσπαθούν ακόμη και να επιβιώσουν από τον αντίκτυπο της λειτουργίας των σύγχρονων αγορών κυρίως αυτής του κεφαλαίου. Θα μπορούσε με άλλα λόγια να ειπωθεί ότι το άλλοτε κραταιό σύστημα των κυρίαρχων κρατών, έχει πλέον αντικατασταθεί από ροές και δίκτυα. Αναφερθήκαμε και παραπάνω σε θεωρητικές προσεγγίσεις οι οποίες θεωρούν ότι οι δραστηριότητες των υπερεθνικών επιχειρήσεων καθώς και η υπερεθνική καπιταλιστική τάξη, έχουν καταστήσει την κρατο-κεντρική ανάλυση ξεπερασμένη, καθώς όταν εξετάζουμε το παγκόσμιο σύστημα δεν θα πρέπει να το βλέπουμε σαν σύνολο από έθνη-κράτη, αλλά σαν αντικείμενο ανάλυσης μιας και μόνο μονάδας.⁸³

Η παραπάνω ανάλυση μπορεί να στηριχτεί και σε γεγονότα που δείχνουν ότι τα κράτη έχουν χάσει τη δύναμη και τον έλεγχο που ασκούσαν πάνω στις αγορές, όπως αυτό συνέβη στη χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 η οποία ξεκίνησε από τις ΗΠΑ και επηρέασε αρκετές ευρωπαϊκές χώρες μαζί με άλλες που συμμετείχαν στο παγκόσμιο αυτό δίκτυο χρηματικού κεφαλαίου. Ακόμη και η οικονομία των ΗΠΑ η οποία τα τελευταία χρόνια είναι αυτή που οδηγεί και διαμορφώνει τη διαδικασία της

---

83 βλ. ‘‘The Transnational Capitalist Class’’, οπ. αν. παρ.

παγκοσμιοποίησης, βρέθηκε αντιμέτωπη με την κατάρρευση της αγοράς ακινήτων, της αύξησης της ανεργίας και της φτώχειας καθώς και την εμφάνιση εισοδηματικών και κοινωνικών ανισοτήτων.⁸⁴ Στην πλευρά της Ευρώπης, οι χώρες της ευρωζώνης όπως η Πορτογαλία, η Ισπανία, η Ιρλανδία και κυρίως η Ελλάδα συνεχίζουν μέχρι και σήμερα να "πνίγονται" από τα υψηλά επίπεδα δημόσιου χρέους και ελλειμμάτων. Ενώ στην περίπτωση αυτή υπάρχουν αναλυτές που θεωρούν ότι η ευρωπαϊκή κρίση χρέους οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στις πολιτικές κυβερνήσεις και πολιτικές κουλτούρες των χωρών αυτών, τις οποίες θεωρούν υπεύθυνες για την αλόγιστη αύξηση των κρατικών χρεών και των μη ισοσκελισμένων προϋπολογισμών, υπάρχουν όμως και άλλοι που υποστηρίζουν ότι στην πραγματικότητα οι πληγείσες από την οικονομική κρίση χώρες ήταν τα θύματα της κακής διαχείρισης και της λάθους πορείας που έχει πάρει το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα.

Στην πραγματικότητα το γεγονός ότι το έθνος-κράτος παραμένει ακόμη κυρίαρχο μπορούμε να το εξακριβώσουμε από τους παρακάτω τουλάχιστον λόγους. Αρχικά, ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός απαιτεί την κρατική ρύθμιση για να λειτουργήσει, με την έννοια ότι ενώ προωθεί τον μη παρεμβατισμό του κράτους στην οικονομική λειτουργία, ωστόσο χρειάζεται από το κράτος να θέσει το νομικό και ρυθμιστικό πλαίσιο το οποίο είναι απαραίτητο για τη λειτουργία της αγοράς και του ιδιωτικού τομέα. Επιπλέον το έθνος-κράτος είναι απαραίτητο καθώς οι διεθνείς συνθήκες και οι συμφωνίες που αποφασίζονται στα υπερεθνικά όργανα χρειάζονται ένα ισχυρό έθνος-κράτος το οποίο να μπορεί να τα ενσωματώσει στο εσωτερικό του και να ελέγχει την εφαρμογή τους. Επίσης ένα ακόμη στοιχείο που αποδεικνύει τη δύναμη του έθνους-κράτους ή μάλλον ακριβέστερα των μεγαλύτερων εξ αυτών, είναι ότι ενώ υπάρχουν υπερεθνικοί θεσμοί στους οποίους τα κράτη είναι υπόλογα ή έχουν παραχωρήσει μέρος της κυριαρχίας τους όπως είναι για παράδειγμα η ύπαρξη του διεθνούς δικαίου και ο θεσμός του Διεθνούς Δικαστηρίου, τα ισχυρότερα κράτη είναι λιγότερο πιθανό να πληρώσουν για τις πράξεις τους γιατί ακόμη και εάν

---

84 IMF, *World Economic Outlook: Crisis and Recovery*, Απρίλιος 2009, σσ. 2-5.

καταδικαστούν νομικά θα πρέπει κάποιος θεσμός να επιβάλλει και να ελέγχει την τήρηση της τιμωρίας αν το κράτος δεν συμμορφωθεί οικειοθελώς και κάποιος τέτοιος θεσμός σήμερα δεν υπάρχει με αποτέλεσμα τα ισχυρότερα έθνη-κράτη του παγκόσμιου συστήματος είτε να αγνοούν είτε να αντιστέκονται στις διεθνείς πιέσεις.⁸⁵

Ένα βασικό όμως στοιχείο το οποίο αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα επιχειρήματα των μη συστημικών προσεγγίσεων που αναλύσαμε είναι το γεγονός ότι οι παγκόσμιες αγορές δεν είναι υπεράνω ρύθμισης και ελέγχου, αλλά τα ισχυρότερα οικονομικά κράτη έχουν τη δυνατότητα να ασκούν καθοδηγητικές πιέσεις στις αγορές κεφαλαίου και στις υπόλοιπες παραμέτρους της διεθνούς οικονομίας. Είναι λοιπόν σημαντικό να εξετάσουμε αν οι εθνικές κυβερνήσεις μπορούν να είναι ισχυρές απέναντι στην παγκοσμιοποίηση του διεθνούς χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και αν μπορούν να επιβάλουν και να οργανώσουν αποτελεσματική εποπτεία. Από την ίδια την ανάλυση όμως των Hirst και Thompson, προκύπτει ότι η εποπτεία αυτού του είδους παραμένει περιορισμένη και η διεθνής οικονομία συνεχίζει να κατευθύνεται από τις δυνάμεις της αγοράς, όπου ο καθορισμός των τιμών από τις αγορές γίνεται σύμφωνα με την κατεύθυνση των ροών κεφαλαίου.⁸⁶ Δεν μπορούμε λοιπόν να αναφερόμαστε σε ένα σύγχρονο τύπο μεικτής οικονομίας, κάτι το οποίο φαντάζει ανέφικτο ακόμη και στους υποστηρικτές του κρατικού παρεμβατισμού στη λειτουργία της διεθνούς αγοράς, απλά θα πρέπει να αναφερόμαστε κυρίως στην εφαρμογή ρυθμιστικών ελέγχων στο πλαίσιο του οικονομικού συστήματος της οικονομίας της αγοράς με την επιφύλαξη της δυνατότητας άσκησης κοινωνικών ελέγχων. Κάτι τέτοιο στο ήδη διαμορφωμένο διεθνές σύστημα θα μπορούσε να επιτευχθεί μέσω της συνεργασίας μεταξύ των πολιτικών και οικονομικών ελίτ των πιο ανεπτυγμένων και οικονομικά ισχυρότερων κρατών. Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να αναφέρουμε τα εξής δύο παραδείγματα τα οποία θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν τις παγκόσμιες ελίτ να ασκήσουν

---

85 βλ. "*Globalization and Social Movements: Islamism, feminism and the global justice movement*", οπ. αν. παρ. σσ. 43-49.

86 βλ. "*Globalisation in Question*", οπ. αν. παρ. σσ. 134-135.

περισσότερο κοινωνική πολιτική. Το πρώτο απορρέει από την πολιτική οικονομία και είναι η θεωρία του χαμηλού επιπέδου ενεργής ζήτησης το οποίο με τη σειρά του μειώνει την συνολική παραγωγή λόγω χαμηλής κατανάλωσης, κάτι το οποίο οδηγεί σε μείωση του συνολικού εισοδήματος και κατ' επέκταση σε ένα φαύλο κύκλο ύφεσης κάτι το οποίο για να μπορέσει να ανατραπεί θα χρειαστεί την ώθηση της ενεργούς ζήτησης. Αυτό όμως που έχει παρατηρηθεί είναι ότι αντί να μειώνεται το παγκόσμιο εισόδημα, αυτό καταφέρνει να αναπαράγεται είτε με τη μεταφορά της κατανάλωσης σε διαφορετικά μέρη του πλανήτη τα οποία βρίσκονται σε διαφορετική φάση του οικονομικού κύκλου από τα υπόλοιπα και βιώνουν την αναπτυξιακή περίοδο της οικονομίας τους, είτε μέσω της αναδιανομής του εισοδήματος όπου το 8,1% του παγκόσμιου πληθυσμού διαθέτει το 82,4% του παγκόσμιου εισοδήματος.⁸⁷

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι είναι εφικτή η αναπαραγωγή της οικονομικής ανάπτυξης ακόμη και σε ένα πλαίσιο τεράστιας εισοδηματικής ανισότητας όπου το ζητούμενο πάντα από τους οικονομικούς δείκτες των οικονομικών και επιχειρηματικών ελίτ δεν είναι το ποιος θα καταναλώσει το διαθέσιμο εισόδημα αλλά η κατανάλωσή του ακόμη και αν αυτό είναι συγκεντρωμένο στο 1/10 του συνολικού πληθυσμού. Το δεύτερο επιχείρημα το οποίο θα μπορούσε να αναγκάσει τις οικονομικές ελίτ να υιοθετήσουν μέτρα κοινωνικής πολιτικής και αναδιανομής του εισοδήματος είναι και το βασικό επιχείρημα της Αριστεράς και των μη συστημικών προσεγγίσεων, το γεγονός ότι η πίεση από κάτω, όπως για παράδειγμα η δράση των κοινωνικών κινημάτων που αναλύσαμε παραπάνω θα μπορούσε να ανατρέψει το ισχύον πλαίσιο εφαρμογής της διεθνούς οικονομικής πολιτικής δίνοντας έμφαση στον άνθρωπο, στην εργασία, την υγεία και το περιβάλλον. Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να υποστηριχθεί στη βάση ότι η λαϊκή αγανάκτηση και η μαζική διαμαρτυρία μπορούν να έχουν το αναμενόμενο αποτέλεσμα με βάση και τα παραδείγματα που έχουμε από τα πρόσφατα γεγονότα της Αραβικής Άνοιξης, τα οποία πέτυχαν σημαντικές αλλαγές κυρίως όμως στον πολιτικό τομέα, με τις ανατροπές αρκετών

---

87 James Davies, Rodrigo Lluberas and Anthony Shorrocks, Credit Suisse Global Wealth Databook, Οκτώβριος 2012, σ. 18.

δικτατορικών καθεστώτων. Δεν είναι ακόμη όμως σαφής ο αντίκτυπος που θα έχουν οι επιτυχίες των κινημάτων αυτών στην βελτίωση της οικονομικής κατάστασης των κοινωνιών αυτών και κατά πόσο η αναδιανομή του εισοδήματος θα ακολουθήσει κανονική κατανομή ή θα διαμορφωθεί με βάση το διεθνές πρότυπο που είδαμε προηγουμένως. Τα παραδείγματα όμως που έχουμε από τον δυτικό κόσμο, μετά την δράση των κοινωνικών κινημάτων σε ΗΠΑ (Occupy Wall Street) και στην δυτική Ευρώπη με τις διαδηλώσεις διαμαρτυρίας μεγάλων αριθμών πολιτών κατά των μέτρων λιτότητας, δεν φαίνεται να έχουν επηρεάσει σε κάτι το σκεπτικό των δυτικών ελίτ σχετικά με την ακολουθούμενη δημοσιονομική πολιτική λιτότητας των τελευταίων ετών,⁸⁸ ή και ακόμη σχετικά με το αίτημα για δικαιότερη διανομή του εισοδήματος.⁸⁹

Με βάση την ανάλυση αυτή το κράτος μοιάζει ανήμπορο να κατευθύνει πόσο μάλλον να ελέγξει τις αγορές κεφαλαίου, οι οποίες διαθέτουν σήμερα τη δυνατότητα να δημιουργούν ισχυρές πιέσεις στις οικονομίες των χωρών οι οποίες θα επιχειρήσουν να αποκλίνουν από τις απαιτήσεις τους, μειώνοντας τη δανειοληπτική ικανότητα, την αξία του νομίσματος και τη ροή επενδύσεων των χωρών αυτών. Σε μια υποτιθέμενη υιοθέτηση από μια χώρα πολιτικών οι οποίες ανελαστικοποιούν την αγορά εργασίας ή για παράδειγμα παίρνουν επιπλέον μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος, στις συνθήκες ελεύθερης διακίνησης κεφαλαίου που ισχύουν σήμερα παγκοσμίως, το αποτέλεσμα θα ήταν η φυγή του κεφαλαίου σε πιο συμφέροντες προορισμούς με χαμηλότερα κόστη και μεγαλύτερο περιθώριο κέρδους, με παράλληλες πιέσεις στις συναλλαγματικές και χρηματιστηριακές τιμές κάτι το οποίο θα οδηγούσε εύκολα σε μια χρηματοπιστωτική κρίση και κατ' επέκταση σε οικονομική ύφεση.

Η διαδικασία διεθνοποίησης και ο σημερινός βαθμός ανοίγματος των

---

88 Thompson M., "Europe: No retreat from austerity", CNN Money, 27 Ιανουαρίου 2013. (Ανακτήθηκε 1/9/2013 από <http://money.cnn.com/2013/01/27/news/economy/europe-austerity>)

89 Sorkin R.A., "Occupy Wall Street: A frenzy that fizzled", Dealbook Column, NY Times, 17 Σεπτεμβρίου 2012. (Ανακτήθηκε 1/9/2013 από <http://dealbook.nytimes.com/2012/09/17/occupy-wall-street-a-frenzy-that-fizzled>)

αγορών συνεπάγονται ομογενοποίηση των κοινωνικών ελέγχων στις μεγάλες οικονομίες της αγοράς. Επειδή όμως η ομογενοποίηση αυτή συντελείται κάτω από συνθήκες σκληρού ανταγωνισμού και βασίζεται στη λογική του ελάχιστου κοινού παρονομαστή, η ιδέα ότι θα μπορούσε να καταστεί εφικτή η εισαγωγή αποτελεσματικών κοινωνικών ελέγχων, οι οποίοι θα απορρέουν από το έθνος-κράτος ή ακόμα και από την κοινωνία των πολιτών, καθιστά το όλο εγχείρημα όλο και πιο δύσκολο αν όχι ανεφάρμοστο. Τέτοιου είδους κοινωνικοί έλεγχοι στο διεθνές οικονομικό πλαίσιο που αναλύσαμε θα έφταναν στο σημείο να αμφισβητήσουν τη βάση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος δηλαδή τη λογική και τη δυναμική της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς και θα είχαν αναπόφευκτα να αντιμετωπίσουν την αντίδραση των πολυεθνικών επιχειρήσεων οι οποίες πέρα από τις αγορές κεφαλαίου έχουν πρόσβαση και ασκούν έλεγχο και στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης στα οποία στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό πλέον η δημόσια εικόνα των επαγγελματιών πολιτικών οι οποίοι καλούνται να λάβουν τα αντίστοιχα μέτρα κοινωνικής προστασίας και επίσης πολλές από τις πολυεθνικές βρίσκονται πίσω από τη χρηματοδότηση των όλο και πιο δαπανηρών εκλογικών εκστρατειών είτε πρόκειται για κόμματα, είτε για μεμονωμένους υποψήφιους. Η επιβολή λοιπόν σήμερα κοινωνικών ελέγχων πάνω στις δραστηριότητες των οικονομικών ελίτ ώστε να προστατευτούν αποτελεσματικά η εργασία και το περιβάλλον – πέρα από ρυθμιστικούς απλά ή άλλους ανώδυνους ελέγχους – θα ισοδυναμούσε με περιορισμό στην ίδια τη δυναμική του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, μια δυναμική όμως που κατά βάση στηρίζεται στην οικονομική υγεία των πολυεθνικών επιχειρήσεων και κατά προέκταση στις οικονομικές ελίτ που υπάρχουν από πίσω. Πάνω σε αυτό στηρίζεται και η νεοφιλελεύθερη θέση ότι δηλαδή η απόπειρα εφαρμογής κάθε αποτελεσματικού κοινωνικού ελέγχου πάνω στις αγορές για την προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος θα είχε αναγκαστικά αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομική αποτελεσματικότητα, την παραγωγικότητα, την ανταγωνιστικότητα και την κερδοφορία των πολυεθνικών επιχειρήσεων μαζί με τα εισοδήματα και τον πλούτο των οικονομικών ελίτ. Στην λογική

αυτή στηρίχτηκε και η ανάλυση του Sklair που είδαμε προηγουμένως, όταν περιγράφει τις διάφορες μορφές εξουσίας στη σημερινή παγκόσμια κατάσταση, όπου όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η εξουσία πηγάζει από την ιδιοκτησία και τον έλεγχο των μέσων παραγωγής στα οποία έχουν πρόσβαση και ασκούν έλεγχο τα μέλη της παγκόσμιας υπερεθνικής τάξης.⁹⁰ Έχουμε με τον τρόπο αυτό τον ορισμό της υπερεθνικής ελίτ, η εξουσία της οποίας συνδέεται με τη δραστηριότητά της σε διεθνές επίπεδο, γεγονός το οποίο συμπεραίνουμε ότι τα συμφέροντά της δεν συμπίπτουν απαραίτητα με τα συμφέροντα του έθνους-κράτους. Η υπερεθνική αυτή ελίτ αποτελείται από τις υπερεθνικές οικονομικές ελίτ, οι οποίες περιλαμβάνουν τα διευθυντικά στελέχη των πολυεθνικών επιχειρήσεων και των θυγατρικών τους, οι οποίες είναι ο κυριότερος παράγοντας δράσης στο πλαίσιο της διεθνοποιημένης οικονομίας καθώς η σπουδαιότητα της οικονομίας στο παγκόσμιο σύστημα είναι δεδομένη. Επίσης έχουμε τις υπερεθνικές πολιτικές ελίτ, όπως πολιτικούς και γραφειοκράτες οι οποίοι στελεχώνουν τους μεγάλους διεθνείς οργανισμούς και τους κρατικούς μηχανισμούς στις κυριότερες οικονομίες του κόσμου και τέλος τις υπερεθνικές τεχνοκρατικές ελίτ, οι οποίες διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο σε διεθνή φόρουμ, ομάδες σκέψης, πανεπιστήμια, ερευνητικές ομάδες και διεθνή Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.⁹¹ Τα μέλη αυτά των ελίτ κατέχουν εξέχουσες θέσεις στις κοινωνίες τους λόγω οικονομικής, πολιτικής ή και κοινωνικής δύναμης που διαθέτουν, και λειτουργούν υπερεθνικά διότι αντιλαμβάνονται ότι η προώθηση των ατομικών τους συμφερόντων στο πλαίσιο του διεθνοποιημένου συστήματος μπορεί να επιτευχθεί καλύτερα με την προώθηση και ανάπτυξη της διεθνοποιημένης οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, παρά με την ανάπτυξή τους στα στενά όρια του έθνους-κράτους. Με τον τρόπο αυτό τις περισσότερες φορές παρατηρούμε ακόμη και τη χρησιμοποίηση από πλευράς των υπερεθνικών ελίτ των μέσων που διαθέτει το έθνος-κράτος, για να μπορέσουν να προωθήσουν και να επιτύχουν τις διεκδικήσεις τους στο διεθνές επίπεδο. Όπως αναπτύξαμε στην ανάλυση της νεοφιλελεύθερης προσέγγισης, οι

---

90 βλ. *"The Transnational Capitalist Class"*, οπ. αν. παρ.σ. 14.

91 βλ. *"Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περικτική Δημοκρατία"*, οπ. αν. παρ. σ. 62.

υπερεθνικές ελίτ ωφελούνται από τον όλο και πιο αυξημένο ρόλο των διεθνών οργανισμών στη διαμόρφωση της διεθνούς πολιτικής καθώς και κυρίως από τις αποφάσεις που λαμβάνονται για την ολοένα και εντεινόμενη θεσμοποίηση κανόνων για την ελεύθερη ανταλλαγή αγαθών, υπηρεσιών και κυρίως του κεφαλαίου παγκοσμίως. Ο στόχος που θα μεγιστοποιήσει την ωφέλεια αυτή έρχεται με την άρση των ρυθμιστικών κανόνων και με τη δημιουργία μιας ενιαίας παγκόσμιας απορυθμισμένης αγοράς πάνω στην οποία έλεγχο θα ασκούν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις και οι κοινωνικοί έλεγχοι για την προστασία του περιβάλλοντος και της εργασίας θα είναι ελάχιστοι. Σε αυτό το παγκόσμιο δίκτυο αλληλεξάρτησης οι υπερεθνικές ελίτ προτιμούν να αναθέσουν στο κράτος το ρόλο που συνεπάγεται και από τη νεοφιλελεύθερη ιδεολογία γενικότερα, δηλαδή μέσα στο πλαίσιο κοινωνικής και πολιτιστικής ομογενοποίησης που επιβάλλεται από τη μεριά της διαδικασίας της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, υπάρχει ανάγκη να διατηρηθεί και να διασφαλιστεί από το έθνος-κράτος η λειτουργία του συστήματος της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, με την παράλληλη πρόβλεψη για τη διατήρηση ενός ελάχιστου δικτύου ασφαλείας με την παροχή των όσο το δυνατόν ελάχιστων κοινωνικών παροχών για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης και η διατήρηση του μονοπωλίου της χρήσης βίας για τον αποτελεσματικό έλεγχο του πληθυσμού και κυρίως τον έλεγχο της κίνησης εργασίας με τρόπο που να μεγιστοποιεί τα οφέλη από της ελεύθερη ροή κεφαλαίου και εμπορευμάτων.⁹²

Υπάρχουν από την άλλη πλευρά όμως και απόψεις οι οποίες θεωρούν ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι μια διαδικασία προδιαγεγραμμένη, αλλά πάνω απ' όλα αποτελεί μια επιλογή, η οποία χτίστηκε επάνω στη βάση της ευημερίας του έθνους-κράτους. Όπως είχε δείξει και ο David Ricardo το διεθνές εμπόριο είναι πάντοτε ωφέλιμο ακόμα και όταν δεν προκαλεί εμπορικό πλεόνασμα.⁹³ Με τον τρόπο αυτό το άνοιγμα του εμπορίου και των ροών κεφαλαίου μπορεί να αυξήσει την οικονομική κατάσταση των

---

92 βλ. *"Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία"*, οπ. αν. παρ. σσ. 65-67.

93 Ricardo D., *On the Principles of Political Economy and Taxation*, Piero Sraffa (Ed.) Works and Correspondence of David Ricardo, Volume I, Cambridge University Press, 1951, σ.135.

πολιτών των χωρών που συμμετέχουν. Οι αγορές κεφαλαίου παρέμεναν ανοικτές κατά την περίοδο του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα για τον λόγο ότι οι κυβερνήσεις δεν είχαν τα απαραίτητα μέσα για τον αποτελεσματικό έλεγχο τους. Η δυνατότητα αυτή κατέστη εφικτή την περίοδο από το 1917 έως το 1945, περιορίζοντάς τες προοδευτικά. Η φιλελευθεροποίηση των ροών κεφαλαίου ξεκίνησε σε ορισμένες ανεπτυγμένες χώρες το 1950 και το 1960, αλλά το μεγάλο κύμα ανοίγματος δεν πραγματοποιήθηκε πριν το 1970 όπου είχαμε το άνοιγμα ανάμεσα στις χώρες υψηλού εισοδήματος καθώς και στο μεγαλύτερο μέρος του αναπτυσσόμενου κόσμου, μια διαδικασία ανοίγματος η οποία έφτασε το 1990 στις πρώην κομμουνιστικές χώρες. Παρά τον αυξανόμενο αριθμό οικονομικών κρίσεων η διαδικασία αυτή συνεχίζει ακάθεκτη την ανοδική της πορεία. Όσον αφορά τη νομισματική πολιτική, η μεγαλύτερη αλλαγή προήλθε από την αντικατάσταση του κανόνα του χρυσού στη διαμόρφωση κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών. Η μακροχρόνια σταθερή συναλλαγματική ισοτιμία που υπήρχε την περίοδο του κανόνα του χρυσού προωθούσε τις μακροχρόνιες ροές κεφαλαίων και κυρίως την αγορά ομολόγων. Οι σημερινές βραχυπρόθεσμες ροές κεφαλαίου δεν λειτουργούν σαν αποτέλεσμα των κυμαινόμενων συναλλαγματικών ισοτιμιών, αλλά μάλλον σαν την αιτία τους.⁹⁴ Οι οικονομίες δεν είναι ποτέ πλήρως ανοικτές ή αντίθετα τελείως κλειστές. Η επιλογή ανοικτής ή κλειστής οικονομίας είναι στην ευχέρεια των κρατών. Για να θεωρηθεί μια οικονομία ανοικτή θα πρέπει το έθνος-κράτος να χαλαρώσει τον έλεγχο του σε τρεις κατηγορίες ροών, στο χρηματικό κεφάλαιο, στα αγαθά και τις υπηρεσίες καθώς και στους ανθρώπους. Η ελεύθερη διακίνηση αγαθών και υπηρεσιών καθιστά δυσκολότερο τον έλεγχο και τη ρύθμιση της ροής χρηματικού κεφαλαίου. Γενικότερα είναι ευκολότερο για ένα κράτος να εμπορεύεται ελεύθερα έχοντας χαλαρούς ελέγχους πάνω στο κεφάλαιο αλλά ταυτόχρονα να ασκεί αυστηρούς ελέγχους στην κίνηση των ανθρώπων. Η σημαντική απόφαση που πρέπει να πάρει πλέον το έθνος-κράτος από τη στιγμή που έχει

---

94 World Bank, *Private Capital Flows in Historical Perspective*, (Ανακτήθηκε στις 10/9/2013 από <http://siteresources.worldbank.org/GDFINT/Resources/334952-1257197810941/CH6--118-139.pdf>)

αποφασιστεί η οικονομική ενσωμάτωση στο διεθνές σύστημα ροών, είναι το κατά πόσο οι εθνικές κυβερνήσεις θα περιορίσουν τη δράση τους και σε ποιο βαθμό θα παραχωρήσουν αρμοδιότητες σε διεθνείς θεσμούς από τη στιγμή που έχουν επιλέξει το άνοιγμα. Σύμφωνα με τις απόψεις που αναπτύχθηκαν παραπάνω, η παγκοσμιοποίηση θεωρείται συχνά ότι περιορίζει τη δυνατότητα των κρατών να ασκήσουν αυτόνομη πολιτική σε τομείς όπως για παράδειγμα η φορολογία, οι δημόσιες δαπάνες, η αναδιανομή του εισοδήματος καθώς και μακροοικονομική πολιτική γενικότερα. Όπως δείχνει η μελέτη των Tanzi και Schuknecht, οι κυβερνήσεις τις ΕΕ ξοδεύουν ή αναδιανέμουν κατά μέσο όρο το μισό ΑΕΠ το οποίο παράγουν.⁹⁵ Στον τομέα της φορολογίας όμως τα κράτη αντιμετωπίζουν τον ανταγωνισμό των γειτονικών τους χωρών. Υπάρχει όμως η δυνατότητα για διαφορετικά επίπεδα φορολογίας από χώρα σε χώρα αν υπάρχουν ενδιάμεσα κόστη μεταφοράς. Η δυσκολία εδώ προκύπτει στη φορολόγηση του χρηματικού κεφαλαίου το οποίο μετακινείται εύκολα και χωρίς μεγάλο κόστος, ενώ ευκολότερη είναι η φορολόγηση της γης η οποία δεν μπορεί να μετακινηθεί και της εργασίας η οποία δεν είναι τόσο ευέλικτη όσο το χρήμα. Επίσης η τεχνολογία η οποία επρόκειτο να καταστήσει την παγκοσμιοποίηση μονόδρομο, δίνει τη δυνατότητα στα κράτη να έχουν αυξημένη εποπτεία σε όλες τις ροές σε σχέση με αυτή που υπήρχε τον προηγούμενο αιώνα. Με το σκεπτικό αυτό είναι στην ευχέρεια και του έθνους-κράτους με ποιον ακριβώς τρόπο θα χρησιμοποιήσει την τεχνολογία αυτή. Θα είναι για να επιβάλει ελέγχους μόνο στη μετακίνηση του ανθρώπινου δυναμικού ή θα χρησιμοποιηθεί εξίσου για έλεγχο και ρύθμιση πάνω στις παγκόσμιες ροές αγαθών, υπηρεσιών και κεφαλαίου.⁹⁶

Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμο να προσεγγίσουμε την άποψη του Karl Polanyi ο οποίος περιγράφει την μεγάλη μεταμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού από τον προβιομηχανικό κόσμο στην εποχή της εκβιομηχάνισης καθώς και τις αλλαγές σε ιδέες κοινωνικές, οικονομικές και

---

95 Tanzi V., Schuknecht L., *Public Spending in the 20th Century: a global perspective*, Cambridge University Press, Cambridge 2000, σσ. 18-30.

96 Wolf M., *Will the Nation-State Survive Globalization?*, Foreign Affairs, Ιανουάριος/Φεβρουάριος 2001, σσ. 178-190.

πολιτικές που τις συνοδεύουν. Η μετατροπή του ευρωπαϊκού πολιτισμού είναι ανάλογη με το μετασχηματισμό που αντιμετωπίζουν οι αναπτυσσόμενες χώρες σε όλο τον κόσμο σήμερα. Αυτού του είδους τα επιχειρήματα και οι ανησυχίες είναι σύμφωνα με αυτά που τέθηκαν από τους διαδηλωτές οι οποίοι κατέβηκαν στους δρόμους του Σιάτλ και της Πράγας το 1999 και το 2000 αντίστοιχα, όπως και το κίνημα της Wall Street, με σκοπό να αντιταχθούν στα διεθνή χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Μεταξύ των κεντρικών θέσεων του είναι οι ιδέες όπως για παράδειγμα ότι οι αγορές ποτέ δεν αυτό-ρυθμίζονται, ότι οι ελλείψεις τους όχι μόνο όσον αφορά στην εσωτερική λειτουργία τους, αλλά και οι συνέπειές τους είναι τόσο μεγάλες ώστε η κυβερνητική παρέμβαση να καθίσταται αναγκαία, καθώς και ότι ο ρυθμός αλλαγής είναι καθοριστικής σημασίας για τον προσδιορισμό των συνεπειών αυτών. Στην ανάλυση του ο Joseph Stiglitz που προλογίζει το *The Great Transformation* του Polanyi υποστηρίζει ότι οι απόψεις που εκφράζονται από αρκετούς οι οποίοι θεωρούν ότι όλοι συμπεριλαμβανομένων των φτωχών έχουν τη δυνατότητα να επωφεληθούν από την παγκόσμια ανάπτυξη, έχουν στην πραγματικότητα μικρή ιστορική τεκμηρίωση. Διευκρινίζει επίσης τον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιείται η αλληλεπίδραση μεταξύ των ιδεολογιών και συγκεκριμένων συμφερόντων όπως για παράδειγμα το πώς η ιδεολογία της ελεύθερης αγοράς ήταν η κατάλληλη για τα βιομηχανικά συμφέροντα και πώς αυτά χρησιμοποιούν την ιδεολογία επιλεκτικά, επικαλούμενα την κρατική παρέμβαση όταν χρειάζεται να πραγματοποιήσουν τη δική τους στρατηγική. Όπως υποστηρίζει χαρακτηριστικά: *“σήμερα δεν υπάρχει υποστήριξη για την πρόταση ότι οι αγορές έχουν από μόνες τους τη δυνατότητα να οδηγήσουν σε αποτελεσματικά, πόσο μάλλον σε δίκαια αποτελέσματα. Στις περιπτώσεις όπου η πληροφόρηση είναι ατελής ή οι αγορές δεν είναι ολοκληρωμένες οι παρεμβάσεις υπάρχουν και πρέπει να χρησιμοποιούνται στη βάση ότι κατ’ αρχήν θα μπορούσε να βελτιώσει τη δυνατότητα κατανομής των διαθέσιμων πόρων”*. Φαίνεται λοιπόν από τα παραπάνω να υπάρχει μια γενική συναίνεση σχετικά με το γεγονός ότι πρέπει οι κυβερνήσεις των κρατών να προβούν σε ρύθμιση των χρηματοπιστωτικών αγορών, αλλά όχι τόσο για

τον τρόπο με τον οποίο αυτό πρέπει να γίνει. Μπορεί ορισμένα στοιχεία από τη σύγχρονη εποχή να μας δείχνουν ότι ενώ φαινομενικά υπάρχει ανάπτυξη, μπορεί όμως παράλληλα να οδηγηθούμε σε περιπτώσεις αύξησης της φτώχειας. Αλλά παρατηρούμε επίσης ότι η ανάπτυξη μπορεί να φέρει τεράστια οφέλη για τα περισσότερα τμήματα της κοινωνίας, όπως έχει γίνει σε αρκετά από τα πιο προηγμένα βιομηχανικά κράτη. Τονίζεται επίσης από τον Polanyi η αλληλεξάρτηση των δογμάτων της ελεύθερης αγοράς εργασίας, του ελεύθερου εμπορίου, καθώς και η αυτό- ρύθμιση του νομισματικού μηχανισμού. Οι αυτό-ρυθμιζόμενες αγορές όμως όπως και οι αγορές περιουσιακών στοιχείων, εμφανίζουν μεγαλύτερη μεταβλητότητα στα βασικά οικονομικά μεγέθη. Υπάρχουν επίσης ενδείξεις ότι απότομες αλλαγές σε αυτές τις τιμές, όπως και στις προσδοκίες των επενδυτών γενικότερα, μπορούν να διασπείρουν τον πανικό σε μια οικονομία προκαλώντας δυσμενείς συνέπειες στη συνολική ζήτηση που μπορεί να οδηγήσει σε ύφεση. Αναλύοντας τις παραπάνω απόψεις παρατηρούμε ότι η πρόσφατη παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση μας υπενθύμισε ότι η αυτό - ρύθμιση της οικονομίας δεν λειτουργεί πάντα όπως θα ήθελαν οι υποστηρικτές της. Για παράδειγμα, διεθνείς χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί όπως το ΔΝΤ, που πιστεύουν και λειτουργούν με βάση το σύστημα της ελεύθερης αγοράς, παρεμβαίνουν τακτικά στις αγορές συναλλάγματος, παρέχοντας πόρους για να διασώσουν τους ξένους πιστωτές, ενώ πιέζουν για επιτόκια σε χώρες και επιχειρήσεις που βρίσκονται υπό την απειλή πτώχευσης. Πραγματικά ελεύθερες αγορές για την εργασία ή για τα αγαθά ποτέ δεν υπήρξαν. Σήμερα είναι λίγοι αυτοί που υποστηρίζουν ακόμη την ελεύθερη ροή εργασίας και ενώ οι προηγμένες βιομηχανικά χώρες κατηγορούν τις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες για τις δυσμενείς συνέπειες του προστατευτισμού και σχετικά με τις πολιτικές των επιδοτήσεων. Όσο περνάει ο καιρός οι χώρες αυτές έχουν στην πραγματικότητα καταστεί πιο απρόθυμες όσον αφορά το άνοιγμα των αγορών στις αναπτυσσόμενες χώρες σε σχέση με το άνοιγμα των υπόλοιπων αγορών για τα δικά τους προϊόντα και υπηρεσίες. Το ελεύθερο διεθνές εμπόριο επιτρέπει σε μια χώρα να αποκτήσει

συγκριτικό πλεονέκτημα με την επακόλουθη αύξηση του μέσου εισοδήματος. Στις αναπτυσσόμενες χώρες με υψηλά επίπεδα ανεργίας όμως η μείωση των θέσεων εργασίας που προκύπτει από την απελευθέρωση του εμπορίου μπορεί να είναι πιο εμφανής σε σχέση με τη δημιουργία θέσεων εργασίας και αυτό συμβαίνει κυρίως στο πλαίσιο των μεταρρυθμιστικών πακέτων που συνδυάζουν την φιλελευθεροποίηση του εμπορίου με υψηλά επιτόκια, καθιστώντας τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων πολύ δύσκολη. Για τον νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό η υψηλή ανεργία μπορεί να αποτελεί πλεονέκτημα καθώς θέτει πτωτικές πιέσεις στις μισθολογικές απαιτήσεις των εργαζομένων, με αποτέλεσμα να μειώνεται το επίπεδο των μισθών και να δημιουργούνται δομές ευέλικτης εργασίας. Οι γρήγορη προσαρμογή των μισθών στις συνθήκες της αγοράς είναι μια προϋπόθεση η οποία σταθεροποιεί και αυξάνει τα κέρδη των επιχειρήσεων. Οι άνεργοι εργάτες όμως πέρα από το γεγονός ότι αναδεικνύουν το πρόβλημα της δυσλειτουργίας μιας οικονομίας, αποτελούν και ένα πολύ σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα το οποίο δεν μπορεί να συντηρηθεί μακροπρόθεσμα καθώς η κοινωνική και ατομική καταπίεση του άνεργου πληθυσμού θα οδηγήσει σε κοινωνικές αναταραχές και σε αύξηση των παραβατικών συμπεριφορών. Ο Stiglitz αναγνωρίζει ένα συγκεκριμένο ελάττωμα στην οικονομία της αυτό - ρύθμισης που αφορά στη σχέση ανάμεσα στην οικονομία και την κοινωνία, με τρόπο που τα οικονομικά συστήματα ή οι μεταρρυθμίσεις μπορούν να επηρεάσουν το πώς τα άτομα συνδέονται μεταξύ τους. Οι παρατεταμένες περιόδους ανεργίας καθώς και η συνεχιζόμενη έντονη ανισότητα και φτώχεια σε μεγάλο μέρος της Λατινικής Αμερικής είχε καταστροφικές συνέπειες για την κοινωνική συνοχή, και ήταν ένας παράγοντας ο οποίος συνέβαλε στα υψηλά και αυξανόμενα επίπεδα βίας. Επίσης ο τρόπος και η ταχύτητα με την οποία τέθηκαν σε ισχύ οι μεταρρυθμίσεις στη Ρωσία είχαν σαν αποτέλεσμα να διαβρωθούν οι κοινωνικές σχέσεις όπως και το κοινωνικό κεφάλαιο. Σε κάθε μία από αυτές τις περιπτώσεις, οι οικονομικές πολιτικές είχαν δυσμενείς επιπτώσεις και στην οικονομία. Οι επενδυτές ήταν επιφυλακτικοί σχετικά με την τοποθέτηση των χρημάτων τους σε χώρες όπου οι κοινωνικές εντάσεις ήταν σε τόσο υψηλά επίπεδα και πολλοί

επενδυτές από αυτές τις χώρες πήραν τα χρήματά τους έξω, δημιουργώντας έτσι αρνητική δυναμική. Οι υποστηρικτές της νεοφιλελεύθερης πολιτικής υποστηρίζουν ότι το πρόβλημα πηγάζει από τις κρατικές παρεμβάσεις και ότι το κλειδί για τον μετασχηματισμό αποτελεί η απομάκρυνση της κυβέρνησης από την οικονομική σφαίρα μέσω των ιδιωτικοποιήσεων και της απελευθέρωσης τομέων της οικονομίας. Κατά την άποψη αυτή, η ανάπτυξη επιτυγχάνεται μέσα από τη συσσώρευση κεφαλαίου και τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας με την οποία διατίθενται οι διαθέσιμοι πόροι. Αυτή η ιδεολογία όμως στην ουσία δεν λαμβάνει υπ' όψιν τον μετασχηματισμό της κοινωνίας και όχι μόνο της οικονομίας. Ως παράδειγμα στην παραπάνω σκέψη μπορούμε να εξετάσουμε την περίπτωση της Ανατολικής Ασίας, η οποία αποτέλεσε το μέρος του κόσμου που θεωρείται από πολλούς οικονομολόγους ότι είχε την πιο επιτυχημένη μορφή ανάπτυξης. Στο οικονομικό αυτό μοντέλο οι κυβερνήσεις διατηρούν κεντρικό ρόλο, θεωρώντας παράλληλα πολύ σημαντικό το θέμα της κοινωνικής συνοχής, και προσπαθούν όχι μόνο να προστατεύσουν και να διατηρήσουν το κοινωνικό και ανθρώπινο κεφάλαιο, αλλά και να το ενισχύσουν. Σε όλη την περιοχή, δεν υπήρχε μόνο γρήγορη οικονομική ανάπτυξη, αλλά παράλληλα σημειώνονταν και μείωση στις συνθήκες φτώχειας. Αν η αποτυχία του κομμουνισμού αποκάλυψε με δραματικό τρόπο την ανωτερότητα του συστήματος της οικονομίας της αγοράς απέναντι στο σοσιαλισμό, τότε ίσως η επιτυχία της Ανατολικής Ασίας να μας δείχνει ορισμένα στοιχεία υπεροχής του είδους της οικονομίας στην οποία η κυβέρνηση αναλαμβάνει ενεργό ρόλο στην αυτό-ρυθμιζόμενη αγορά.⁹⁷ Ίσως όμως στην πραγματικότητα η κρίση που επήλθε στην Ανατολική Ασία να ήταν η πιο δραματική απόδειξη της αποτυχίας της αυτό-ρύθμισης της αγοράς: όπου η απελευθέρωση των βραχυπρόθεσμων ροών κεφαλαίων, με τα δισεκατομμύρια δολάρια που μετακινούνται σε ολόκληρο τον κόσμο αναζητώντας την υψηλότερη απόδοση και καθίστανται υποκείμενα των γρήγορων μεταβολών του οικονομικού κλίματος, που

---

97 Fukuyama F., *Social Capital and the Global Economy*", Council of Foreign Affairs, Τόμος 74, Αρ.5, Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 1995, σσ. 89-103.

βρισκόταν στη βάση της κρίσης.⁹⁸ Ο Stiglitz τέλος διαπιστώνει ότι Polanyi είναι ένας θεωρητικός που αντιλήφθηκε την αγορά ως μέρος της ευρύτερης οικονομίας, και την οικονομία, ως ένα μέρος της ευρύτερης κοινωνίας. Αναλύοντας τη θέση αυτή θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η οικονομία της αγοράς δεν πρέπει να θεωρείται ως αυτοσκοπός, αλλά ως μέσο για την επίτευξη του σκοπού που θέτει η κάθε κοινωνία ξεχωριστά. Πολύ συχνά οι ιδιωτικοποιήσεις, η απελευθέρωση της αγοράς, ακόμη και η μακροοικονομική σταθερότητα έχουν αντιμετωπιστεί ως οι στόχοι των μεταρρυθμιστικών προγραμμάτων. Υπάρχουν μετρήσεις όπου η επιτυχία ενός μεταρρυθμιστικού προγράμματος υπολογίζεται στη βάση του πόσο γρήγορα διαφορετικές χώρες έχουν ιδιωτικοποιηθεί. Αντίθετα όμως δεν γίνεται στο ίδιο επίπεδο λόγος για τον αριθμό των ανθρώπων που ωθήθηκαν στη φτώχεια, ή ο αριθμός των θέσεων απασχόλησης που χάθηκαν σε σχέση με εκείνες που δημιουργούνται, είτε για την αύξηση της βίας, ή ακόμη για την αύξηση της ανασφάλειας και του συναισθήματος του να νιώθει κάποιος περιθωριοποιημένος στο νέο οικονομικό περιβάλλον ή ακόμη και ανήμπορος να προσφέρει. Ο διαχωρισμός ανάμεσα σε αυτές τις αξίες και την ιδεολογία της αυτό-ρυθμιζόμενης αγοράς ίσως να αποτελεί την ουσία των σύγχρονων μεταρρυθμίσεων και με βάση τις αξίες αυτές να υπολογίζεται η επιτυχία ή όχι των προγραμμάτων αυτών. Τα ανεπτυγμένα όπως και τα περισσότερα αναπτυσσόμενα κράτη σήμερα δίνουν μεγάλη έμφαση στη σημασία της δημοκρατίας, αλλά στη συνέχεια όταν πρόκειται για θέματα οικονομίας και χρηματικού κεφαλαίου οι νόμοι της οικονομίας της αγοράς τους αφήνουν ελάχιστες επιλογές. Επίσης σε περιόδους οικονομικής κρίσης ακόμα και διαμέσου της δημοκρατικής πολιτικής διαδικασίας τα έθνη-κράτη αναγκάζονται να παραχωρήσουν βασικές οικονομικές αποφάσεις όπως για παράδειγμα σχετικά με την άσκηση μακροοικονομικής πολιτικής σε μια ανεξάρτητη κεντρική τράπεζα ή σε κάποιο διεθνή οργανισμό για να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν. Οι θεσμοί αυτοί όμως συνήθως κυριαρχούνται από εκπροσώπους των συμφερόντων της χρηματοοικονομικής κοινότητας τα οποία μπορεί ακόμη και να μην

---

98 Krugman P., *Η μεγάλη κάμψη, η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1999, σσ. 123-146.

ταυτίζονται πλήρως με τα συμφέροντα του κράτους στο οποίο προσφέρουν τη στήριξή τους. Στην ουσία η πρόκληση που αντιμετωπίζει η παγκόσμια κοινότητα σήμερα είναι αν μπορεί να διορθώσει αυτές τις ανισορροπίες, πριν να είναι αργά.⁹⁹

---

⁹⁹ Polanyi K., *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Beacon Press, Boston 1944.

Συμπεράσματα

Η παγκοσμιοποίηση από την δημιουργία της σαν έννοια δείχνει ακόμη και σήμερα να μην περιλαμβάνει κάτι σαφές και μονοδιάστατο. Πρόκειται για μια σύνθετη έννοια η οποία περιλαμβάνει ένα πλέγμα αλληλένδετων διαδικασιών. Η παγκοσμιοποίηση βασίστηκε στην ιδέα ενός κόσμου χωρίς σύνορα, όχι μόνο εθνικά αλλά επίσης πολιτικά οικονομικά κοινωνικά πολιτιστικά, θρησκευτικά. Είναι μια διαδικασία η οποία επιδιώκει σαν αποτέλεσμα να περιορίσει σταδιακά και τελικά να εξαλείψει τις διαφορές που χωρίζουν τους ανθρώπους. Αυτό γίνεται περισσότερο αντιληπτό μέρα με τη μέρα καθώς παρατηρούμε ότι οι διαφορές αυτές γίνονται ολοένα και λιγότερο σημαντικές. Η διασύνδεση που έχει προκαλέσει η παγκοσμιοποίηση αποτελείται από πολλά επίπεδα. Για τους περισσότερους είναι μια διαδικασία από πάνω προς τα κάτω, η οποία συνδέεται με την ομογενοποίηση, καθώς κάθε μορφή ποικιλομορφίας καταργείται. Συχνά η παγκοσμιοποίηση συνδέεται με την περιφερειοποίηση και την πολυπολιτισμικότητα. Σε αυτό συντελεί αρχικά η σταδιακή μείωση της ικανότητας του έθνους-κράτους να οργανώσει την οικονομική και πολιτική ζωή, με αποτέλεσμα η εξουσία να διαχέεται τόσο προς τα πάνω σε υπερεθνικούς οργανισμούς, είτε προς τα κάτω σε περιφερειακά όργανα. Έτσι καθώς οι δεσμοί που βασίζονταν στο έθνος και τον πολιτικό εθνικισμό εξασθενούν, αρχίζουν σταδιακά να αντικαθίστανται από άλλους που συνδέονται με την τοπική κοινότητα, με την περιφέρεια, την θρησκευτική ή την εθνοτική ταυτότητα. Ο θρησκευτικός φονταμενταλισμός για παράδειγμα θα μπορούσε να θεωρηθεί μια απάντηση αντίθετη προς την παγκοσμιοποίηση. Επίσης ο φόβος ή απειλή της ομογενοποίησης, ιδιαίτερα όταν αυτή εκλαμβάνεται ως μορφή ιμπεριαλισμού, τότε οδηγεί σε πολιτισμική και πολιτική αντίδραση. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για μειονοτικές ομάδες και κουλτούρες καθώς και σε βίαιες αντιδράσεις κατά της παγκοσμιοποίησης, όπως αποδεικνύει και η εμφάνιση αντικαπιταλιστικών και αντίθετων στην ελεύθερη αγορά κοινωνικών κινημάτων. Είναι σημαντικό επίσης να

αναγνωρίσουμε ότι σε αρκετές περιπτώσεις αντί να παραγάγει απλώς μια παγκόσμια κουλτούρα, η παγκοσμιοποίηση γέννησε πιο πολύπλοκες μορφές κοινωνικής και πολιτισμικής διαφοροποίησης, τόσο στα αναπτυσσόμενα όσο και στα ανεπτυγμένα κράτη. Στα αναπτυσσόμενα κράτη τα καταναλωτικά πρότυπα και αγαθά απορροφήθηκαν από πιο παραδοσιακές πολιτισμικές πρακτικές μέσω της διαδικασίας πολιτισμικής αφομοίωσης. Αλλά και τα ανεπτυγμένα κράτη δεν γλίτωσαν από την ευρύτερη επίδραση της πολιτισμικής ανταλλαγής, δεχόμενα όλο και περισσότερο την επιρροή μη δυτικών στοιχείων όπως είναι η θρησκεία, η τέχνη, η μουσική και η λογοτεχνία. Μπορεί επίσης να διαπιστώσει κάποιος διακριτές μορφές οικονομικής, πολιτιστικής και πολιτικής παγκοσμιοποίησης.

Η οικονομική παγκοσμιοποίηση αντανάκλαται στην ιδέα ότι καμία εθνική οικονομία δεν είναι πλέον απομονωμένη και όλες οι οικονομίες, άλλες σε μικρότερο και άλλες σε μεγαλύτερο βαθμό έχουν απορροφηθεί από μια διασυνδεδεμένη παγκόσμια οικονομία. Ο ΟΟΣΑ έχει ορίσει την παγκοσμιοποίηση ως *"μια στροφή από έναν κόσμο διακριτών εθνικών οικονομιών σε μια παγκόσμια οικονομία, στην οποία η παραγωγή διεθνοποιείται και το κεφάλαιο κινείται ελεύθερα και ακαριαία μεταξύ των χωρών"*.¹⁰⁰ Η κατάρρευση του κομμουνισμού έδωσε μεγάλη ώθηση στην οικονομική παγκοσμιοποίηση καθότι άνοιξε τον δρόμο για την απορρόφηση από το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα του τελευταίου σημαντικού ομίλου κρατών που παρέμεναν εκτός. Αντιστρόφως, η οικονομική παγκοσμιοποίηση συνέβαλε στην επίσπευση της κατάρρευσης του κομμουνισμού καθώς οι χαλαρότεροι εμπορικοί φραγμοί, η κατάργηση συναλλαγματικών ελέγχων και η ελεύθερη κίνηση του επενδυτικού κεφαλαίου από τη δεκαετία του 1980 και μετά συνέβαλαν στην διεύρυνση του οικονομικού χάσματος μεταξύ της καπιταλιστικής Δύσης και της οικονομικά στάσιμης κομμουνιστικής Ανατολής. Μια από τις κύριες συνέπειες της οικονομικής παγκοσμιοποίησης είναι ότι μείωσε την ικανότητα των εθνικών κυβερνήσεων να διαχειρίζονται την οικονομία τους και ιδιαίτερα να αποφεύγουν την ανασυγκρότησή της σύμφωνα με τις

---

100 OECD, *Globalization: What Challenges and Opportunities for Governments?*, Παρίσι 1995.

προσταγές της ελεύθερης αγοράς.

Η πολιτιστική παγκοσμιοποίηση είναι η διαδικασία κατά την οποία οι πληροφορίες, τα εμπορεύματα και οι εικόνες που παράγονται σε ένα μέρος του κόσμου να εισάγονται σε μια παγκόσμια ροή η οποία τείνει να ισοπεδώσει τις πολιτισμικές διαφορές μεταξύ εθνών, περιοχών και ατόμων. Η πολιτιστική παγκοσμιοποίηση, που καθοδηγείται εν μέρει από την ανάπτυξη υπερεθνικών εταιριών και την εμφάνιση παγκόσμιων εμπορευμάτων, τροφοδοτείται επίσης από την αποκαλούμενη επανάσταση της πληροφορίας, τη διάδοση της δορυφορικής επικοινωνίας, των δικτύων τηλεπικοινωνιών, των τεχνολογιών της πληροφορικής και του διαδικτύου καθώς και από τους παγκόσμιους οργανισμούς ΜΜΕ.

Η πολιτική παγκοσμιοποίηση καταδεικνύεται από την αύξηση της σημασίας των διεθνών οργανισμών. Πρόκειται για οργανισμούς που είναι υπερεθνικοί με την έννοια ότι ασκούν εξουσία όχι εντός ενός μεμονωμένου κράτους, αλλά στο πλαίσιο μιας διεθνούς περιοχής που αποτελείται από πολλά κράτη. Οι περισσότεροι από αυτούς τους οργανισμούς εμφανίστηκαν μετά το 1945. Όταν οι διεθνείς οργανισμοί λειτουργούν σύμφωνα με τις αρχές του διακυβερνητισμού, παρέχουν ένα μηχανισμό που δίνει τη δυνατότητα στα κράτη, να αναλαμβάνουν συντονισμένη δράση χωρίς να θυσιάζουν την εθνική τους κυριαρχία. Από την άλλη πλευρά τα υπερεθνικά σώματα έχουν τη δυνατότητα να επιβάλλουν τη θέλησή τους στα έθνη-κράτη. Η εμφάνιση της πολιτικής παγκοσμιοποίησης στις σχέσεις μεταξύ των κρατών, τη διαχωρίζει από τις μορφές της οικονομικής παγκοσμιοποίησης που τονίζουν το ρόλο μη κρατικών παραγόντων καθώς και παραγόντων της αγοράς. Επιπλέον στο βαθμό που η πολιτική παγκοσμιοποίηση επιδιώκει σε κάποιου είδους παγκόσμια κυβέρνηση, υπολείπεται σημαντικά της οικονομικής και πολιτιστικής παγκοσμιοποίησης. Ενώ ένα παγκόσμιο κράτος παραμένει μια πολύ μακρινή προοπτική, η παγκόσμια κοινωνία των πολιτών, βασισμένη στις δραστηριότητες υπερεθνικών οργανισμών, μη κυβερνητικών οργανώσεων (ΜΚΟ) και διεθνών ομάδων πίεσης, έχει καταστεί σε μεγάλο βαθμό πραγματικότητα.

Η παγκοσμιοποίηση όμως έχει καταφέρει και έχει γίνει ένα αμφιλεγόμενο ζήτημα. Ενώ οι περισσότερες κυβερνήσεις και αρκετά πολιτικά κόμματα τοποθετούνται με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορέσουν να επωφεληθούν από την νέα παγκοσμιοποιημένη οικονομία, ένα κίνημα αντιπαγκοσμιοποίησης έχει αναδυθεί πιο δυναμικά στα ανεπτυγμένα κράτη αλλά και ως ένα βαθμό και στα αναπτυσσόμενα. Από ορισμένες απόψεις οι αντιπαραθέσεις γύρω από το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης έχουν αντικαταστήσει τους πιο παραδοσιακούς διαχωρισμούς αριστεράς και δεξιάς που βασιζόνταν στην ιδεολογική πάλη μεταξύ καπιταλισμού και σοσιαλισμού. Έτσι, κατά μια άποψη η παγκοσμιοποίηση δεν είναι παρά η επανεμφάνιση αυτής της παλαιότερης ιδεολογικής διαμάχης και αυτό διότι η βασική ιδέα της παγκοσμιοποίησης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την επέκταση της ελεύθερης αγοράς και των επίσης ελεύθερων διεθνών εμπορικών συνδιαλλαγών. Η παγκοσμιοποίηση έχει επομένως ξεκάθαρο νεοφιλελεύθερο ιδεολογικό χαρακτήρα, ο οποίος βασίζεται στο νεοφιλελεύθερο καπιταλισμό και στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς. Οι υποστηρικτές της παγκοσμιοποίησης, που αποκαλούνται και “γκλομπαλιστές”, υποστηρίζουν ότι ο καπιταλισμός οδηγεί προς την γενική ευημερία και τη διεύρυνση των ευκαιριών, οπότε ο παγκόσμιος καπιταλισμός θα δώσει τη δυνατότητα σε περισσότερους ανθρώπους να καρπωθούν τα οφέλη αυτά. Οι αντίπαλοι της παγκοσμιοποίησης από την άλλη, συνδέουν τον καπιταλισμό με την ανισότητα και την εκμετάλλευση, οπότε ο παγκόσμιος καπιταλισμός θα παράγει νέες μορφές ανισότητας και φτώχειας. Ωστόσο από μια άποψη, η συζήτηση για την παγκοσμιοποίηση είναι καινούρια γιατί διεξάγεται σε ένα μετασοσιαλιστικό πλαίσιο το οποίο δεν αναγνωρίζει άλλη εναλλακτική λύση των δομών της αγοράς πέρα από την καπιταλιστική οργάνωση. Συνεπώς η επιλογή που μπορεί να γίνει είναι αυτή μεταξύ της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης και της ρυθμιζόμενης παγκοσμιοποίησης.

Όσοι ασπάζονται την παγκοσμιοποίηση υποστηρίζουν ότι έχει να κάνει με βαθιές, ακόμα και με επαναστατικές οικονομικές, πολιτικές, πολιτισμικές και τεχνολογικές αλλαγές, οι οποίες έγιναν εντονότερες τη

δεκαετία του 1980 και μετά. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν η αύξηση του επιπέδου του παγκόσμιου εμπορίου και κυρίως η αύξηση των οικονομικών και νομισματικών συναλλαγών, η άνοδος των νέων τεχνολογιών της πληροφορικής και της επικοινωνίας που παρέχουν άμεση πρόσβαση σε εικόνες και μηνύματα από όλο τον κόσμο και τέλος η εμφάνιση παγκόσμιων εμπορευμάτων τα οποία ήταν διαθέσιμα σε ολόκληρο τον κόσμο. Σε μια ειδικότερη εκδοχή, αυτή η άποψη υποστηρίζει ότι τα νέα παγκοσμιοποιημένα πολιτισμικά και οικονομικά μοντέλα έγιναν αναπόφευκτα από τη στιγμή που τεχνολογίες όπως οι μηχανοργανωμένες οικονομικές συναλλαγές, οι δορυφορικές επικοινωνίες, τα κινητά τηλέφωνα και το διαδίκτυο έγιναν διαθέσιμες στο ευρύ κοινό. Από την άλλη πλευρά οι σκεπτικιστές προχωρούν σε μια αριστερή ανάλυση του καπιταλισμού και υποστηρίζουν ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι καινούριο φαινόμενο και ότι οι επιπτώσεις υπερεκτιμούνται για πολιτικούς λόγους. Επιπλέον παρά την αδιαμφισβήτητη ανάπτυξη του εμπορίου από τα τέλη του 19ου αιώνα και μετά, οι σκεπτικιστές επισημαίνουν ότι ο κύριος όγκος της οικονομικής δραστηριότητας εξακολουθεί να διεξάγεται εντός των εθνικών συνόρων. Δηλαδή οι εθνικές κυβερνήσεις δεν έχουν στην πραγματικότητα τόσο μειωμένο ρόλο όσο υποστηρίζουν οι θεωρητικοί της παγκοσμιοποίησης. Από τη σκοπιά αυτή η παγκοσμιοποίηση συχνά θεωρείται λιγότερο επαναστατική οικονομική ή τεχνολογική δύναμη και περισσότερο ιδεολογικό εργαλείο που χρησιμοποιείται από τους πολιτικούς και τους θεωρητικούς που υποστηρίζουν τον οικονομικό νεοφιλελευθερισμό και θέλουν να προαγάγουν τα συμφέροντα των εταιριών. Σύμφωνα με την άποψη αυτή η ιδεολογία της παγκοσμιοποίησης έχει δύο κύρια πλεονεκτήματα. Το πρώτο είναι ότι παρουσιάζει ορισμένες τάσεις προς την ελαστικότητα της εργασίας και της αποδυνάμωσης των εργατικών συνδικάτων, τους περιορισμούς στις δημόσιες δαπάνες, ιδιαίτερα στις δαπάνες κοινωνικής πρόνοιας και χαλάρωση των ρυθμίσεων που επιβάλλονται στις επιχειρήσεις. Δεύτερον υποστηρίζεται ότι αυτές οι αλλαγές αποτελούν κομμάτι μιας απρόσωπης και αυτόματης διαδικασίας και όχι ότι υπάρχει σύνδεση με τις μεγάλες επιχειρήσεων των οποίων τα

συμφέροντα μπορεί να θεωρηθεί ότι καθοδηγούν και εξυπηρετούνται από τις τάσεις της παγκοσμιοποίησης. Η πιο έντονη διαμάχη όμως σχετικά με την παγκοσμιοποίηση αφορά τις συνέπειες που έχει αναφορικά με φαινόμενα ανισότητας και φτώχειας. Οι επικριτές της παγκοσμιοποίησης επισημαίνουν την εμφάνιση νέων και βαθύτερων μορφών ανισότητας, θεωρούν την παγκοσμιοποίηση σαν ένα παιχνίδι το οποίο έχει κερδισμένους και χαμένους. Κερδισμένοι θεωρούνται οι πολυεθνικές επιχειρήσεις και τα προηγμένα βιομηχανικά κράτη, ενώ χαμένοι αντίθετα θεωρούνται τα αναπτυσσόμενα κράτη, όπου οι μισθοί είναι χαμηλοί, οι ρυθμίσεις χαλαρές αν όχι ανύπαρκτες και η παραγωγή προσανατολίζεται όλο και περισσότερο στις παγκόσμιες αγορές και όχι στις εγχώριες ανάγκες. Ο Wallerstein ακολουθώντας τη μαρξιστική άποψη για τον καπιταλισμό ως εκ φύσεως εκμεταλλευτικό σύστημα, επεσήμανε τη συνθήκη της άνισης πολιτικής και οικονομικής ανάπτυξης που οδήγησε στην αυξανόμενη ανισότητα μεταξύ κέντρου και περιφέρειας του οικονομικού συστήματος. Οι παγκόσμιες εντάσεις κατέληξαν να προσδιορίζονται λιγότερο με όρους Ανατολής – Δύσης και περισσότερο με όρους μιας διαιρετικής τομής Βορρά – Νότου.¹⁰¹ Ωστόσο οι υποστηρικτές της παγκοσμιοποίησης επισημαίνουν ότι μπορεί οι πλούσιοι να έγιναν πλουσιότεροι αλλά και οι φτωχοί σε αρκετές περιπτώσεις έγιναν λιγότερο φτωχοί. Από τη σκοπιά των φιλελεύθερων, η ανάδυση μιας παγκόσμιας οικονομίας πρέπει να είναι καλοδεχούμενη επειδή το ελεύθερο εμπόριο επιτρέπει σε κάθε χώρα να εξειδικεύεται στην παραγωγή εκείνων των αγαθών και υπηρεσιών στα οποία έχει συγκριτικό πλεονέκτημα. Αυτό οδηγεί σε διεθνή εξειδίκευση και αμοιβαία οφέλη. Για παράδειγμα, η μεταφορά της παραγωγής από τα ανεπτυγμένα κράτη στα αναπτυσσόμενα, ωφελεί τα πρώτα επειδή το κόστος παραγωγής και άρα οι τιμές διατηρούνται σε χαμηλά επίπεδα, αλλά ωφελεί και τα αναπτυσσόμενα επειδή τα επίπεδα των μισθών τείνουν να αυξάνονται, αν και ξεκινούν από χαμηλή βάση, γεγονός το οποίο τονώνει την εγχώρια οικονομία και δίνει ώθηση στην επιχειρηματικότητα. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, οι μοναδικές περιοχές του κόσμου οι οποίες δεν ωφελούνται από την

---

101 Wallerstein I., *The Politics of the World Economy*, Cambridge University Press, Cambridge 1984.

παγκοσμιοποίηση, είναι αυτές που παραμένουν εκτός της διαδικασίας και του συστήματος.¹⁰²

Η παγκοσμιοποίηση έχει επίσης δεχτεί κριτική επειδή εμπεριέχει μια εγγενή τάση προς την αβεβαιότητα και την αστάθεια. Οι υποστηρικτές της δέχονται σε κάθε περίπτωση τον εγγενή δυναμισμό κάθε ανταγωνιστικής τάξης της αγοράς, αλλά μένοντας πιστοί στις αρχές της κλασικής οικονομίας, επισημαίνουν ότι οι αγορές τείνουν μακροπρόθεσμα στην ισορροπία καθώς η προσφορά μακροπρόθεσμα ευθυγραμμίζεται με τη ζήτηση. Σύμφωνα με την άποψη αυτή, η αβεβαιότητα και η ανασφάλεια που συνδέονται με την εμφάνιση μιας παγκόσμιας οικονομίας πιθανότατα θα εκλείψουν καθώς θα διαμορφώνονται πιο σταθερά μοντέλα οικονομικής δραστηριότητας τα οποία θα τείνουν προς την μακροπρόθεσμη ισορροπία και κατά συνέπεια θα δημιουργήσουν ασφαλείς συνθήκες. Παρόλα αυτά όμως η παγκοσμιοποίηση είναι συνδεδεμένη με το αυξημένο ρίσκο και την αβεβαιότητα σε βαθύτερα επίπεδα. Αρχικά η λήψη οικονομικών αποφάσεων επηρεάζεται όλο και περισσότερο από τις παγκόσμιες χρηματοπιστωτικές αγορές, οι οποίες έχουν μια εγγενή τάση προς την αστάθεια και αυτό συμβαίνει διότι ο κύριος όγκος της οικονομικής τους δραστηριότητας είναι κερδοσκοπικός και καθοδηγείται από βραχυπρόθεσμες οικονομικές βλέψεις. Η οικονομική κρίση στο Μεξικό το 1995 και η αντίστοιχη κρίση της ασιατικής οικονομίας το διάστημα 1997 έως 1999 και η χρηματοπιστωτική κρίση του 2009 σε ΗΠΑ και Ευρώπη, αποτελούν χαρακτηριστικές ενδείξεις μιας παγκόσμιας οικονομίας η οποία γίνεται περισσότερο απρόβλεπτη και ολοένα και πιο επιρρεπής στην εμφάνιση κρίσεων. Όπως υποστήριξε χαρακτηριστικά ο George Soros, ‘*τέτοιου είδους κρίσεις απειλούν την ανοιχτή κοινωνία και μπορούν να αποτραπούν μόνο με πολύ αυστηρότερες ρυθμίσεις που στόχο θα έχουν τον έλεγχο των κερδοσκοπικών ροών*’.¹⁰³ Μια δεύτερη μορφή αβεβαιότητας χαρακτηρίζεται από την μεγαλύτερη ενίσχυση του ατομικισμού και την επακόλουθη αποδυνάμωση της παράδοσης, της

---

102 Hunt S. και Morgan R., *The comparative advantage theory of competition*, Journal of Marketing, Τόμος 59, Απρίλιος 1995, σσ 1-15.

103 Soros G., *The Crisis of Global Capitalism*, Public Affairs, USA, 1998, σσ. 175-213.

κοινότητας καθώς και των καθιερωμένων θεσμών. Με την έννοια αυτή, η αβεβαιότητα, δεν περιορίζεται μόνο στον τομέα της οικονομίας όπου παρατηρείται μια μειωμένη δυνατότητα πρόβλεψης, αλλά επεκτείνεται στην κοινωνική και κυρίως στην προσωπική ή ακόμη και στην ψυχολογική διάσταση.¹⁰⁴ Τέλος, μια τρίτη μορφή αστάθειας, αποτελεί η τάση της παγκοσμιοποίησης προς την περιβαλλοντική κρίση και καταστροφή. Οι οικολόγοι – σοσιαλιστές επικαλούνται την εγγενή τάση του καπιταλιστικού συστήματος το οποίο τροφοδοτείται από την αύξηση του κέρδους με συνέπεια την έλλειψη ευαισθησίας και ενδιαφέροντος για τα οικολογικά ζητήματα. Αναμιγνύοντας πτυχές του μαρξισμού, του σοσιαλισμού, του περιβαλλοντισμού και της οικολογίας, οι οίκο-σοσιαλιστές πιστεύουν γενικά ότι το καπιταλιστικό σύστημα είναι η αιτία φαινομένων όπως αυτά του κοινωνικού αποκλεισμού, των ανισοτήτων και της περιβαλλοντικής υποβάθμισης μέσω της παγκοσμιοποίησης και του ιμπεριαλισμού υπό την επίβλεψη των κατασταλτικών κρατών. Στο Οίκο-σοσιαλιστικό μανιφέστο, οι Kovel και Löwy δείχνουν ότι η καπιταλιστική επέκταση προκαλεί κρίσεις της οικολογίας μέσω της ανεξέλεγκτης εκβιομηχάνισης και της κοινωνικής κατάρρευσης που πηγάζει από τη μορφή του ιμπεριαλισμού, γνωστή ως παγκοσμιοποίηση. Πιστεύουν ότι η επέκταση του καπιταλισμού εκθέτει τα οικοσυστήματα στη μόλυνση των ρύπων, στην καταστροφή των οικοτόπων και την εξάντληση των πόρων, μειώνοντας τη ζωτικότητα της φύσης σαν αντάλλαγμα που απαιτείται για τη συσσώρευση του κεφαλαίου, ενώ παράλληλα πνίγει την πλειοψηφία των ανθρώπων σε μια ευρεία δεξαμενή εργατικής δύναμης καθώς διεισδύει στις κοινότητες, μέσω του καταναλωτισμού και της αποπολιτικοποίησης.¹⁰⁵ Οι ριζοσπάστες οικολόγοι, από την πλευρά τους, πιστεύουν ότι η παγκοσμιοποίηση δεν είναι παρά μια προέκταση της βιομηχανικής κοινωνίας, δηλαδή αναφέρεται ως ένα οικονομικό σύστημα το οποίο χαρακτηρίζεται από παραγωγική δραστηριότητα μεγάλης κλίμακας, συσσώρευση του κεφαλαίου και συνεχή

---

104 Beck U., *Risk Society, Towards a New Modernity*, Sage, Λονδίνο 1992, σσ, 36-44.

105 Kovel J. και Löwy M., *An Ecosocialist Manifesto*, The international Endowment for Democracy 2001, (Ανακτήθηκε στις 11/9/2013 από http://www.iefd.org/manifestos/ecosocialist_manifesto)

ανάπτυξη. Μεταφέροντας παντού τις ιδέες του υλισμού και εδραιώνοντας παράλληλα την απόλυτη πίστη στην επιστήμη και την τεχνολογία, η βιομηχανική κοινωνία υπονομεύει τις ανθρώπινες αξίες όπως και τις οικολογικές ευαισθησίες. Οι μεταρρυθμιστές οικολόγοι επιδιώκουν την εφαρμογή μέτρων που θα οδηγήσουν σε μια παγκόσμια περιβαλλοντική προστασία.¹⁰⁶ Ένα βήμα προς την κατεύθυνση αυτή πήγε να δημιουργηθεί με την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Κιότο το 1997, το οποίο αποτελεί μια διεθνή συνθήκη η οποία θέτει αυστηρούς περιορισμούς στις βιομηχανικές χώρες ώστε να περιορίσουν τις εκπομπές αερίων τα οποία προκαλούν αρνητικές συνέπειες στην κλιματική αλλαγή. Η αποτυχία όμως της εφαρμογής στην πράξη του Πρωτοκόλλου, αποδεικνύει το πόσο δύσκολο είναι να επιτευχθεί συντονισμένη δράση των κρατών στον τομέα αυτό, λόγω κυρίως των οικονομικών πόρων και υποκαταστάσεων που απαιτούνται.¹⁰⁷

Η σημαντικότερη πολιτική διαμάχη όμως, που συνδέεται με την παγκοσμιοποίηση, αφορά τις επιπτώσεις της για την δημοκρατία. Οι υποστηρικτές της παγκοσμιοποίησης υποστηρίζουν ότι η διαδικασία αυτή αποτελεί έναν σημαντικό παράγοντα ενίσχυσης του ρεύματος προς τον εκδημοκρατισμό. Στην πλέον αισιόδοξη εκδοχή της, η άποψη αυτή υποστηρίζει ότι η παγκοσμιοποίηση θα οδηγήσει σε αυτό που ο Fukuyama αποκαλεί "το τέλος της ιστορίας", καθώς η επέκταση του καπιταλιστικού οικονομικού συστήματος και η οικονομία της αγοράς, θα επιφέρουν μια καθολική αποδοχή των φιλελεύθερων δημοκρατικών αρχών και δομών. Η οικονομική ελευθερία συνδέεται αναπόφευκτα με την πολιτική ελευθερία, για τον λόγο ότι οι πολύπλοκες και ποικίλες πιέσεις που απελευθερώνονται από τις οικονομίες της αγοράς, μπορούν να αντιμετωπιστούν μόνο στο πλαίσιο ανοικτών και δημοκρατικών κοινωνιών.¹⁰⁸ Παρόλα αυτά όμως, η

---

106 Osrato R. και Clegg S., *Radical Reformism: Towards Critical Ecological Modernisation*, Sustainable Development, Volume 13, Issue 4, 2005, σσ. 253-267.

107 Valley P., *The Big Question: Is the Kyoto Treaty an Outdated Failure Based on the Wrong Premises?*, The Independent, Παρασκευή 26 Οκτωβρίου 2007, (Ανακτήθηκε στις 11/9/2013 από <http://www.independent.co.uk/environment/climate-change/the-big-question-is-the-kyoto-treaty-an-outdated-failure-based-on-the-wrong-premises>).

108 Fukuyama F., *The End of History?*, Macmillan, New York 1992.

παγκοσμιοποίηση μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει υπονομεύσει τη δημοκρατία υπό δυο έννοιες. Αρχικά συγκέντρωσε την οικονομική εξουσία και κατά συνέπεια και την πολιτική εξουσία, στα χέρια των πολυεθνικών επιχειρήσεων και επιχειρηματικών οργανισμών που παράγουν και διανέμουν τα προϊόντα τους σε περισσότερες από μία χώρες του κόσμου. Αυτό όμως που παρέχει το ουσιαστικό πλεονέκτημα των πολυεθνικών απέναντι στις εθνικές κυβερνήσεις και τους επιτρέπει να αποφεύγουν τον δημοκρατικό έλεγχο, είναι η δυνατότητά τους να μεταφέρουν το κεφάλαιο και την παραγωγή τους από το ένα μέρος του κόσμου στο άλλο. Τα κράτη του αναπτυσσόμενου κόσμου είναι στην περίπτωση αυτή ιδιαίτερα ευάλωτα, καθώς παρέχουν στις πολυεθνικές φθηνό εργατικό δυναμικό και χαμηλό κόστος παραγωγής, χωρίς να μπορούν να τις υποχρεώσουν σε κάποιου είδους μακροχρόνια επένδυση, ή στο να μεταφέρουν την εξουσία λήψης αποφάσεων από την χώρα που εδρεύει η επιχείρηση, στη χώρα την οποία την φιλοξενεί. Το άλλο στοιχείο που δείχνει ότι η δημοκρατία απειλείται και ίσως το πιο σημαντικό, είναι το γεγονός ότι ο ρυθμός της οικονομικής παγκοσμιοποίησης είναι κατά πολύ υψηλότερος από τον αντίστοιχο της πολιτικής παγκοσμιοποίησης.¹⁰⁹ Ενώ η οικονομική δραστηριότητα δίνει όλο και λιγότερη σημασία στα εθνικά σύνορα, η πολιτική εξακολουθεί να λειτουργεί κατά κανόνα εντός αυτών, με τους υπάρχοντες διεθνείς οργανισμούς να είναι ανίσχυροι να ελέγξουν τον παγκόσμιο καπιταλισμό. Το γεγονός αυτό οδηγεί σε σκέψεις και απόψεις όπως αυτή του David Held αναφορικά με μια κοσμοπολιτική σύλληψη της δημοκρατίας.¹¹⁰ Η επέκταση των δημοκρατικών μορφών και διαδικασιών πέραν των επιμέρους εδαφικών επικρατειών δεν θα απαιτούσε απλώς την ενίσχυση οργανισμών όπως η ΕΕ και ο ΟΗΕ, αλλά θα πρέπει να έχει σαν προτεραιότητα τη μείωση του δημοκρατικού ελλείμματος από το οποίο πάσχουν τα υπερεθνικά αυτά σώματα. Επιπλέον θεσμοί παγκόσμιας οικονομικής διακυβέρνησης όπως το ΔΝΤ, η Παγκόσμια Τράπεζα και ο ΟΟΣΑ, είναι επιβεβλημένο να ανεξαρτητοποιηθούν από τα συμφέροντα

---

109 Heywood A., *Εισαγωγή στην Πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 2006, σ. 207.

110 Held D., *Democracy and the Global Order: From the Modern State to Global Governance*, Polity Press, Cambridge 1995.

των πολυεθνικών επιχειρήσεων και να δώσουν μεγαλύτερη έμφαση σε ζητήματα όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα, η οικονομική δικαιοσύνη και η προστασία του περιβάλλοντος.

Βιβλιογραφία

- Abulof U., "What Is the Arab Third Estate?", Huffington Post, 10 Μαρτίου 2011.
- Alec Nove, "Planned Economy", The New Palgrave: A Dictionary of Economics , v. 3, 1987.
- Andre Gunder Frank, "Reorient: Global Economy in the Asian Age", U.C. Berkley Press, 2008.
- Banaji J. , *Islam, the Mediterranean and the rise of capitalism*, Journal Historical Materialism, Brill Publishers, 2007.
- Beaud M. , "A History of Capitalism 1500-2000", Monthly Review Press, New York, 2001.
- Beck U., "Risk Society, Towards a New Modernity", Sage, Λονδίνο, 1992.
- Bentham J., "An Introduction to the Principles of Morals and Legislation", Clarendon Press, Oxford, 1907.
- Bieler, A., Bonefeld, W., Burnham, P., Morton, A., "Global Restructuring, State, Capital and Labour", Palgrave, Hampshire, 2006.
- Bourdieu P., "The Essence of Neoliberalism: utopia of endless exploitation", Le Monde Diplomatique, 1998.
- Bourdieu P., "Για ένα ευρωπαϊκό κοινωνικό κίνημα. Αντεπίθεση πυρών 2", Πατάκης, Αθήνα, 2001.
- Bowles S., Edwards R., "Κατανοώντας τον Καπιταλισμό, Ανταγωνισμός Εντολή και Μεταβολή στην Οικονομία των ΗΠΑ", Gutenberg, Αθήνα, 2001.
- Braudel F., *The Wheels of Commerce, Civilization and Capitalism 15th-18th Century*, Book Club Associates, London, 1979.
- Breisinger C., Ecker O., Al-Riffai P., "Economics of the Arab awakening", Washington, DC: International Food Policy Research Institute, IFPRI Policy Brief 18, Μάιος 2011.
- Chomsky N., "Power in the Global Arena", New Left Review, 1999.
- Conversi D., "The Limits of Cultural Globalization", Journal of Critical Globalization Studies 3, 2010.
- Daly E. H., "Globalization versus Internationalization, Some Implications", Ecological Economics 31, School of Public Affairs, University of Maryland, 1999.
- della Porta, D., "The Social Bases of the Global Justice Movement: Some Theoretical Reflections and Empirical Evidence from the First European Social Forum", Civil Society and Social Movements Programme Paper No. 21. Geneva: UNRISD (United Nations Research Institute for Social Development), 2005.
- Ekelund B.R.Jr., Hébert R.F., *A History of Economic Theory and Method* (4th ed.), Waveland Press, Long Grove, Illinois, 1997.

- Ferguson N., *"Sinking Globalization"*, Council of Foreign Relations, 2005.
- Friedman L. T., *"It's a Flat World After All"*, New York Times Magazine, 3 Απριλίου 2005.
- Fukuyama F., *"The End of History?"*, Macmillan, New York, 1992.
- Fukuyama F., *"Social Capital and the Global Economy"*, Council of Foreign Affairs, Τόμος 74, Αρ.5, Σεπτέμβριος/Οκτώβριος 1995.
- Galbraith J.K., *Economics in Perspective: A Critical History*, Houghton Mifflin, Boston, 1987.
- Galbraith J.K., *"The Culture of Contentment"*, Sinclair Stevenson, Λονδίνο, 1992.
- Gardner B., *The East India Company: a History*. McCall Publishing Company, 1972
- Giddens A., *"The Third Way"*, Oxford Polity Press, 1998.
- Guéhenno J.M., *"The Arab Spring is 2011, Not 1989"*, The New York Times, 21 Απριλίου 2011.
- Hardt M., Negri A., *"Empire"*, Harvard University Press, Cambridge, 2001.
- Held D., *"Democracy and the Global Order: From the Modern State to Global Governance"*, Polity Press, Cambridge, 1995.
- Held D., *"Democracy: From city-states to a cosmopolitan order"*, Political Studies, XL, Special Issue, 1992.
- Heilbroner, Robert L., *Capitalism*, The New Palgrave Dictionary of Economics, Second Edition, Steven N. Durlauf and Lawrence E. Blume (Eds.). Palgrave Macmillan, 2008.
- Heywood A., *"Εισαγωγή στην Πολιτική"*, Πόλις, Αθήνα, 2006.
- Hirsch, J., *"Globalisation of Capital, Nation-States and Democracy"*, Studies in Political Economy 54, 1997.
- Hirst P. και Thompson G., *"Globalisation in Question"*, Polity Press, Cambridge, 1996.
- Hobbes T., *Leviathan or The Matter Forme and Power of a Common Wealth Ecclesiastical and Civil*, Andrew Crooke, St. Paul's Churchyard, 1651.
- Hobsbawm E., *"Socialism has failed. Now capitalism is bankrupt. So what comes next?"*, The Guardian, Παρασκευή 10 Απριλίου 2009.
- Horrocks J.W., *A Short History of Mercantilism*, Methuen and Co. Ltd., London, 1925.
- Hume D., *Political Discourses*, The Walter Scott Publishing Co Ltd, New York, 2005.
- Hunt S. και Morgan R., *"The comparative advantage theory of competition"*, Journal of Marketing, Τόμος 59, Απρίλιος 1995.
- IMF, *"World Economic Outlook: Crisis and Recovery"*, Απρίλιος 2009.

- James Davies, Rodrigo Lluberas and Anthony Shorrocks, Credit Suisse Global Wealth Databook, Οκτώβριος 2012.
- Jessop B., *"Fordism and post-fordism: A critical reformulation"*, στον Storper M, Scott A.J., *"Pathways to industrialization and regional development"*, Routledge, Λονδίνο, 1992.
- Korotayev A, Zinkina J, *"Egyptian Revolution: A Demographic Structural Analysis"*, Entelequia. Revista Interdisciplinar 13,2011.
- Kovel J. και Löwy M., *"An Ecosocialist Manifesto"*, The international Endowment for Democracy, 2001.
- Krugman P., *"Η μεγάλη κάμψη, η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης"*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1999.
- Landreth H. Collander D., *History of Economic Thought (4th edition)*, Houghton Mifflin, Boston, 2002.
- Levitt T., *"The Globalization of Markets"*, Harvard Business Review, Μάιος/Ιούνιος 1983.
- Lynch M., *"The Arab Uprising: The Unfinished Revolutions of the New Middle East"*, New York: PublicAffair, 2012.
- Marrone S., *"Medieval Philosophy in Context"*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Meyer S.D., Tarrow S., *"The Social Movement Society, contentious politics for a new century"*, Rowman and Littlefield Publishers, Oxford, 1998.
- Moghadam M.V., *"Globalization and Social Movements: Islamism, feminism and the global justice movement"*, Rowman and Littlefield Publishers, Plymouth, 2013.
- Monroe E., *Early Economic Thought*, Creative Commons non Commercial License, Cambridge, 1923.
- Mun T. , *England's Treasure by Foreign Trade or the Balance of our Foreign Trade is the for out Treasure*, R. and A. Foulis, Glasgow, 1664.
- Niehans J., *A History of Economic Theory, Classic Contributions, 1720-1980*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1990.
- O'Hara, Phillip, *Encyclopedia of Political Economy, Volume 2*, Routledge, 2003.
- O'Sullivan, Arthur; Steven M. Sheffrin, *"Economics: Principles in Action"*, Pearson Prentice Hall, 2003.
- OECD, *"Globalization: What Challenges and Opportunities for Governments?"*, OECD, Παρίσι, 1995.
- Osrato R. και Clegg S., *"Radical Reformism: Towards Critical Ecological Modernisation"*, Sustainable Development, Volume 13, Issue 4, 2005.
- Osterhammel J., Petersson P.N., *"Globalization: A Short History"*, Princeton University Press, 2005.

- Panitch L., *"Globalization and the State"*, Social Register, vol. 30, 1994.
- Pianta M., Marchetti R., *"The Global Justice Movements: the transnational dimension"*, Selected Works, 2007.
- Polanyi K., *"The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time"*, Beacon Press, Boston, 1944.
- Ricardo D., *The High Price of Bullion, a Proof of the Depreciation of Bank Notes*, Harding and Wright, London, 1810.
- Ricardo D., *"On the Principles of Political Economy and Taxation"*, Piero Sraffa (Ed.) Works and Correspondence of David Ricardo, Volume I, Cambridge University Press, 1951.
- Ricardo D., *For the Establishment of a National Bank*, John Mayer, London, 1824.
- Schiller, Bradley, *The Micro Economy Today*, McGraw-Hill/Irwin, 2010.
- Schumpeter J., *History of Economic Analysis*, Allen and Unwin Ltd, 1954.
- Sklair L., *"The Transnational Capitalist Class"*, Blackwell, Oxford, 2001.
- Smith A., *Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, Ελληνικά Γράμματα, 2010.
- Sorkin R.A., *"Occupy Wall Street: A frenzy that fizzled"*, Dealbook Column, NY Times, 17 Σεπτεμβρίου 2012.
- Soros G., *"The Crisis of Global Capitalism"*, Public Affairs, USA, 1998.
- Sullivan A., Sheffrin S., *"Economics: Principles in Action"*, Pearson Prentice Hall, New Jersey, 2003.
- Sullivan C.J., *"Riding the Revolutionary Wave: America, The Arab Spring and the Autumn of 1989"*, *The Washington Review of Turkish and Eurasian Affairs*, Rethink Institute., Απρίλιος 2011.
- Tanzi V., Schuknecht L., *"Public Spending in the 20th Century: a global perspective"*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.
- Thompson M., *"Europe: No retreat from austerity"*, CNN Money, 27 Ιανουαρίου 2013.
- Toynbee A., *Lectures on the Industrial Revolution in England*, Rivingtons, London, 1884.
- U.N. E.C.E., *"Globalization: a European Perspective"*, Discussion Paper Series No.2000:1, Geneva, 2000.
- Vargas V., *"Feminism, Globalization and the Global Justice and Solidarity Movement"*, Cultural Studies, Τόμος 17, Έκδοση 6, 2003.
- Valley P., *"The Big Question: Is the Kyoto Treaty an Outdated Failure Based on the Wrong Premises?"*, The Independent, Παρασκευή 26 Οκτωβρίου 2007.

Viner J., *Studies in the Theory of International Trade*, George Allen and Unwin Ltd, London, 1974.

Wallerstein I., *"The Politics of the World Economy"*, Cambridge University Press, Cambridge, 1984.

Wallerstein I., *"Globalization or the Age of Transition, A long-term view of the trajectory of the world system"*, Binghamton University, International Sociology, Τόμος 15(2), Ιούνιος 2000.

Wiktorowicz Q., *"Islamic Activism, A Social Movement Theory Approach"*, Indiana University Press, Bloomington, 2004.

Wilson C., *Mercantilism*, Routledge and Kegan Paul, London, 1958.

Wolf M., *"Will the Nation-State Survive Globalization?"*, Foreign Affairs, Ιανουάριος/Φεβρουάριος 2001.

World Bank, *"Private Capital Flows in Historical Perspective"*.

Wright A., *"Socialisms: Theory and Practices"*, Oxford University Press, 1987.

Μπιτζένης Α., *"Παγκοσμιοποίηση, πολυεθνικές, επενδύσεις και ευρωπαϊκή ολοκλήρωση στο νέο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα"*, Σταμούλη ΑΕ, 2009.

Φωτόπουλος Τ., *"Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία"*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002.